

A MOHAMMEDÁNSÁG HELYZETE BOSZNIÁBAN.

Az a nyugati ember, a ki Bosznia és Hercegovina hely-lyel-közzel tündérszépségű hegyvidékein végigutazik, csodá-lattal lát maga előtt egy keleti világot, mely elüt ugyan a mi megszokott európai környezetünktől, de még sem teljesen idegen.

Mindössze huszonkét esztendeje csak, hogy ez a terület a szomszéd nagyhatalom urát vallja a magáénak is, miután előbb négyszáztizenöt esztendőn keresztül vagy tizennégy nemzedék egy keleti faj útján nyerte benyomásait vallásról, államról, jóról, rosszról, birtokról, az enyémről s tiedről, rövi-den szólva: mohammedán török világnézet hatotta át ezt a tizennégy nemzedéket - s ez a mohammedán hatás nem-csak a nép vezérlő elemeinek arczára, külsejére nyomta rá bélyegét, hanem lenyúlt a nép lelkének is a gyökeréig.

Mikor azonban a régi török államalakulás e területén a hódító a maga vallását odakölcsönözte a meghódított, tőle elütő, más nyelven beszélő fajnak, s ez a faj ezt a vallást a vele járó keleti műveltséggel egyetemben elfogadta, ez az önkéntes kölcsönvétel tisztán csak abból a célból történt, hogy az új proselyták uraknak maradhassanak apáik földjén.

Egyetlen volt tartománya ez a török birodalomnak, hol középkori értelemben vett nemesség a mohammedanizmus egyformásító keretében is meg tudta óvni kiváltságos helyze-tét. Négy évszázadon át csak az történhetett e területen, a mit a mohammedán bosnyák nemesség akart, az állam souve-rainitása nem az államfő akaratában, de az ő egyetemökben lelte kifejezését. Azon a földön, melynek politikai és földrajzi nevet ők adtak, hosszú időközön át csak keleti eszméket hintet-

tek el, társadalmilag pedig úgy gazdálkodtak, hogy abból csak nekik legyen hasznok.

S íme, mikor ezelőtt huszonkét évvel a Balkán-félszigeten végbemenő százados, az egyes részeknek a központtól való elmállására irányult természetes evolutio eléri Boszniát s beleilleszti a nyugoti eszmék körébe, ez az osztály egyszerre, új, szokatlan fölfogással áll szemben. A jog- és vallásegyenlőség eszméit hallja. De nemcsak hallja, hanem érzi. Van már állami akarat, melynek szervei ezeket az eszméket elhintik, az állami közigazgatás ekéje neki megy oly talajnak, mely eddig vagy nem termett magot, vagy ha termett is, az más ízű, más formájú volt.

Annak a nagy világproblémának egy érdekes, terjedelmére nézve jelentős része oldódik meg szemeink előtt, hogy lehet-e, s mikép a mohammedán életnézetet úgy beleilleszteni a modern, méltányos haladás keretébe, hogy a mohammedán elem is egyenlő rangú tényezőjévé váljék?

A nagy probléma megoldásának kísérlete külsőleg már is megtermette gyümölcseit. Vasút robot, műutak szelik át a hegyek ormát. Keresztyén műépítések messze keleten tanulmányozzák az igazhívők izlésének megfelelő mintákat. Kath. és orthodox templomok harangja hallszik, de nem nyomja el a mohammedán esti szózatát. Valami bűvös vegyülékét látjuk itt a keletnek s a nyugatnak. Ezért nem teljesen idegen már nekünk ez az ország.

Micsoda következményekkel jár vagy járt azonban a nagy föladat megoldására célzó kísérlet a dolog lényegét illetőleg? Midőn e kérdésre felelni óhajtanánk, nem szeretnők ha félreértetnénk. Ezért hangoztatjuk mindjárt, hogy itt oly irányról van szó, mely megpróbálkozott a nyugat eszméinek akképen való elültetésével, hogy azok keleti környezetben honosodjanak meg. E cél elérésének talán két módja volna. Vagy tabula rasat teremtünk, kiírtjuk előbb mindazt, a mi a mi palántánk fejlődésének megárthat; vagy azon igyekszünk, hogy eszméinket az illető talaj már élő fáival megbarátkoztassuk, kiméljük a már létező elemeket, hogy ne az első módot kelljen igénybe vennünk.

De bár kövessük a legóvatosabb eljárást, s az útból csak azokat a kötörmelékeket távolítsuk el, melyeken nem fogamzik meg semmiféle mag: kísérletünk nyomában két

heterogén áram találkozása elkerülhetetlen. Az egyik, a mely volt és uralkodott, ott van helytt és stagnál, alkotni már nem tud, tehát passiv, de számolni kell vele, hisz segíteni akarunk rajta, a másik kívülről jön, tehát idegen s alkotni akar, iránya activ. A két különneű irányzat surlódásának mozgás az eredménye, a passiv állapot az actio erejének mekkorasága arányában természetszerűleg megmozdúl. Ily hullámmás beálltát megtapasztalta a nyugot is; de intensívebb, mert vallás-politikai a színezete, a nyugot és kelet határvonala, Boszniában, a hol a politikai és társadalmi hatásnak ez élettani tünetei Bosznia mohammedánjai keretében jelentkeznek. Ennek be kellett következnie. A mozgás természetszerű folyamánya annak az egyetlen, lehető irányzatnak, melyet azon a területen követtek.

Arról kell számot adnunk, hogy miben áll ez a mozgalom?

Forradalom-e ez? S ha nem: mennyiben van benne része az államkormányzat irányának? Micsoda eredményekre van a jövőben kilátás? s lehet-e a nyugoti eszméket úgy átültetni, hogy abból a mohammedanismusnak is legyen haszna?

Minde kérdésekre igyekszünk felelni nem egyéni, az államhatalmat akár gáncsolgató, akár dicsérgető nézetek, hanem tárgyilagos adatok és összehasonlítások alapján. Nekünk magyaroknak első sorban érdekünk, hogy ne csak figyelemmel kísérjük mindazt, a mi állami és társadalmi határaink tövében történik, nekünk azt meg is kell értenünk. A nyugoti eszmék úgy is annyira erőt vettek már rajtunk, hogy kizárólag a nyugoti elméletek szemüvegén nézzük a keletet; vagy ha letesszük a pápaszemet, már szabad szemmel nem is látunk jól s belényugszunk, hogy igaza van a keletnek. A két végre hajlunk inkább, mint a megismerésre. Széchenyi István óta derekas elmék hirdetik, hogy a magyar szellemnek kelet felé expansiv erejűnek kell lenni, de mindezek az egyesek hirdette igazságok elvi dolgok csak, míg a magyar társadalom nem teszi magáévá. Erre pedig, sajnos, ma nem sok a kilátás.

Mily szépen írja Kemény Zsigmond ezelőtt kerek ötven esztendővel:

«A mi óriás rónánk a mérföldekre eső falvakkal, a gazdag, de különvált és népesítetlen pusztákkal, a homokutak-

kal, a nesztelen vidékekkel, hol csak a méla és szakgatott szélzsivaj, a pásztorfütyt és a nyájkolomp töri meg az ünnepi hallgatást; ismétlem ez óriás róna, mely kimerithetetlen keblét félig elzárta a világtól s csak gyér összeköttetést enged az ország főbb pontjaival, még évtizedek múlva sem lehet arra alkalmas, hogy a közlekedést egész gyorsasággal hagyja magán átvonulni és a lakosokat azon éber érintkezésbe hozza egymással, mely könnyűvé teszi a clubbok és associatiók összpontosított, titkos és egybevágó működését.»*)

Ötven évvel utóbb mit látunk? A magyar róna össze van kötve a nyugoti és keleti világ emporiumaival, óriás vasúti hálózatunk jelentős helyet foglal el Európa közlekedési egyetemében s a magyar faj lelkében megfészkelte magát a társadalmi elégedetlenség. Terjed a socialismus és rohamosan növekszik a kivándorlók száma.

Nem ugyanez a változás fog-e félszázad múlva a bosnyák földön is beállni? . . . ez a kérdés.

Kettős okunk van hát, hogy megértsük azoknak a fajoknak állapotát, melyek érdekkörünkön belül, történeti és helyrajzi okoknál fogva velünk szoros összeköttetésben álltak, állnak ma is, s fognak állani mindenkoron.

I.

Bosznia a Balkán-félszigetnek észak-nyugati sarkában északról s nyugatról — ha Dalmáciát jogilag a magyar koronához sorozzuk — a magyar állam területével határos. Ha elfogadjuk a történet-földrajzi iskola elnevezését, e területet történeti határai Magyarországra utalják. De nemcsak Magyarország helyzetében, hanem a Habsburg-monarchia mai alakzatában is első sorban a délkeleti határ jut érvényre. Mert míg az osztrák császárság mentén az orosz határ hossza 1000 kilométer, az olaszé 500 kilométer, a németé 1400 kilométer: a Balkán-félsziget északi határa — beletudva Romániát is — 1500 kilométer hosszúságban érinti a magyar határt. Nem akarunk a határhosszúság elméletéből túlmessze menő következtetéseket vonni, de föltétlenül bizonyos, hogy

*) Forradalom után 17. l.

úgy a Habsburg-monarchiára, mint különösen a magyar államra nézve a Balkánról elnevezett délkelet-európai félsziget alkotja a legközvetetlenebb érdekkört.

Ennek a sokféleképp tagozott félszigetnek az a sors jutott osztályrészül, hogy a történeti fejlődés folyamán nem közepén a szófiai medenczén, de épen a szélén keletkezett a fővárosa. Konstantinápoly Európa és Ázsia szélén oly földrajzi keretnek vált a gyűjtő pontjává, melynek fontosabb, nagyobb és gazdagabb része Kis-Ázsiában fekszik. Ha a térképen egy oly kört vonunk, melynek sugara a Konstantinápoly-Dunatorkolat közötti távolság, a körnek túlnyomó területe Kis-Ázsiát fedi. A félsziget nyugati része Hellászszal egyetemben csak a körnek szegélyét alkotják. Ha analógiát keresünk, csak olyatén járulékok ezek, mint az orosz birodalom nyugati határához hódítás útján illesztett lengyel királyság, avagy a balti tartományok s Finnország. Ez oknál fogva a Balkán-félsziget nyugoti része soha sem szerepel Konstantinápoly életszervekép. Konstantinápoly megmaradt s fönnáll mind a mai napig, noha Albánia kivételével nem parancsol többé nyugatra a Balkántól.

Nem tekintve a félsziget külső alakzatából folyó észleleteket, a belső szintér több egymással ugyan határos, de külön tagozott megszálló területre oszlik. Nyelvében egységes nép, avagy központosított, egyöntetű állam e területen nem alakult. E félszigeten a szintéri és néprajzi viszonyok különmeműségéből folyik, hogy történelmi fejlődése folyamában többféle politikai szervezet alakult meg s e megszálló területek, népcsoportozatok, államocskák egyesítése mindig valamely nagy világtörténeti akaraterőnek volt az eredménye, mely azonnal részeire oszlott, mihelyt az egyéni, vagy hódító nemzet akaratának ereje megzsibbadt.

Mindössze háromszor egyesült a félsziget. Első ízben Nagy-Sándor hódoltatta be, azután a rómaiakat uralta s a XV. század óta a török szultánok akarata döntött Dalmácia kivételével a félszigeten. Ha történeti tanulmányt akarnánk írni, vázolniunk kellene Nagy-Sándornak a különböző balkáni néplegendákból mostanig föltetsző rendkívüli személyiségét, végig kellene vezetnünk az olvasót a római világbirodalom nagy keleti vállalatáin, s rátérnünk a középkor keleteurópai politikájára, hogy megértessük azt a nagy

tényt, melyet Konstantinápoly elfoglalása jelez Európa e keleti felének sorsa fordultában. De nem akarjuk egy concret, tetteges jelenség magyarázatát az ó- és középkor tanúságának előtérbe állításával elnagyolni.

Elég annyit megállapítanunk, hogy a római imperialis eszme oly mély gyökeret vert a Balkán-félszigeten, mely formáját megváltoztatta ugyan, de kiirthatatlanul bevésoódott a félszigetre telepedett egyes népek lelkébe. A római imperiumban egyaránt helyet talált a félsziget viszonylag legősibb nép-retege: a thrák-illyr, mely utóbbinak egy töredéke a mai albán népiség, s a római állameszmét szolgálta Hellász kultúrája. S hogy mekkora ereje volt a római imperiumnak, mint magasabb, nem csupán latinitásra alapított erkölcsi fogalomnak, arra bizonyosság Julius Nepos esete. Az utolsó nyugot-római császár nem volt latin-római, hanem dalmata: a spaltoi Julius Nepos, kit 480 május 9-én orozva ölt meg két hűtlen tisztje.

De nem e tényen fordul meg a félsziget sorsa. 395-ben ketté válik a nagy földközi római birodalom, nyugaton uralkodik Róma, középpontja a régi római-latin hatalomnak, metropolisa az új világvallásnak, a Krisztus tanának, s keleten Új-Róma: Konstantinápoly tesz mesés befolyásra szert. S íme az anyaváros lehanyatlík, a népek vándorlása megdönti mindazt, a mit eddigelé alkotta római erő s akarat a nyugaton, de Konstantinápoly túléli Róma hatalmát 973 esztendővel s megmarad Kelet-Európa döntő tényezőjének.

Oly jelenség ez, melynek alapvető oka a római imperialis mus átalakulásra való képességében keresendő. A római mag a balkáni talajban elvetve, görög milieuben, gyökeret vert s hajtása megállott a zivatarban. Byzantinismusnak gúnyolják azt a szellemet, mely túlélte Róma bukását, megállott a turáni, germán és szláv népvándorlással szemben, s kiheverte a keresztes hadjáratok dúlásait. Proszkúnészissal vádolják alattvalóit annak a baszileüsnek, ki Kelet-Európa barbárjainak vallást, fejedelmeiknek koronát, országaiknak törvénymintákat adott. Nem akarjuk itt dicsőíteni Byzancz letűnt nagyságát, apologiát írni oly jelenségek mellett, melyek nem szorúlnak arra. Egy nagy politikai vonást azonban méltatnunk kell.

Byzancz egyházi szervezete, diplomáciaja, katonai in-

tézményei, kulturája s a mindenekfölött álló császár személye révén megállott akkor is, midőn a Balkán-félsziget keleti részén bulgaro-szláv politikai szervezet alakul, mikor a VI. század óta telepes szerbség függetlenné lesz, mikor a kereszt-es hadjáratok idején vagy hat évtizedig «frankok» ülnek a császár európai birodalmába s az albán elem új életre kel. Megtudtak alkudni azzal a nagy ténnyel is, hogy a Duna-Tisza köze mentén megalakult a magyar állam, mely a földrajzi nehézkedés elvénél fogva a Száva folyótól délre fekvő adriai területet: Dalmáciát, Horvátországot, Boszniát állandóan érdekköréhez csatolta.

Pedig ez nehéz föladat volt.

Mindazon politikai szervezetek, melyek a Balkán-félszigeten idő folytán alakultak: bulgárok, horvátok, szerbek, bosnyákok a keleti császárság eszme körében nőttek föl. A horvátok és bosnyákok később a dunai birodalomhoz csatlakoztak ugyan, s az állam eszméjét annak magyar keretében vették magokba; de a félsziget szintérbeli viszonyai, az ő ősi szervezetök, társadalmi belső függetlenségek föntartásának is csakúgy kedveztek, mint a bulgárokéinak és szerbekéinek. S ha a római keresztyénséghez csatlakozó horvátok állandóan beilleszkedtek is a nyugati eszme körébe: a többinek többé-kevésbé kelet maradt a mestere.

Byzáncz ura: a császár valami istenféle lény képében tűnt föl az állatbőrbe öltözött pásztor lelkében a Vardar hegyei közt, a finomság, szellem önkéntelenül is tiszteletet parancsolt. Elismerték legfőbb úrnak, mesternek, de szeretni nem szerették. A kinek volt annyi ereje, hogy fölemelkedjék görögge lett s Byzánczot gyarapította őseréjével. Bulgár, szerb, bosnyák, albán és rumun soha egymással állandóan nem férték meg, csak egyben: a császár hatalma megtámadásában egyeztek meg, mindaddig, míg a császár egyiket, vagy másikat nem elégítette ki. Akkor elhagyták egymást s hadakoztak egymás és véreik ellen. Byzáncz császárai ismerték a népek lelkét, s uralkodtak rajtuk akkor is, mikor azok függetlenek voltak.

A múlt tanúságai s egy századokon át erre a célra be rendezett közigazgatási gépezet segítette a császárt. S még egy nagy népelettani tényező. A balkáni népek középkori társadalma csak egymás mellé rakódott társadalmi rétegeknek

volt a somnája, individuumok összege, de nem szerves egészet képező egyetem. Annyit ért, a mennyi ereje annak az egyénnek a fejében, vagy karjában lakozott, a ki nekik egy időre parancsolni tudott. S ezt az erőt csak akkor vállalták el úrnak, ha megérezték, mert kiki úr akart lenni közülök. Innen az a jelenség, hogy mihelyt nem éreztek sújtó kezet a nyakokon, a bulgár, szerb és a többi társadalom, melynek közös eszménye nem vala, alkotó elemeire bomlott. Ezért maradtak meg bolygóknak a byzáncezi nap körül.

A byzáncezi nap azonban megszűnt fényforrás lenni, a mint az az anyag, mely hevíté, elégett. A byzáncezi hatalom aránylag kevés ily anyaggal rendelkezett. Az állami gépezet maga: a törvények, intézmények és formák megcsontosodtak s fönnállottak, de az emberanyag elfogyott, a vezérlő elem silányabb lett. A XIV. és XV. században mindig sötétebb lesz a byzáncezi színtér. Kis-Ázsiában azután teljesen besötétedik minden, menekülő barátok szava már csak kiáltó szó a pusztában.

A regeneratio s a félsziget újjáegyesítésének föladata az oszmánoknak jutott osztályrészül.

II.

1453 május 29-én foglalta el II. Mohammed szultán Konstantinápolyt. E naptól fogva számítjuk Kelet-Európában az újkort.

Portugalliától Varsóig, Angliától Nápolyig egy nézetten voltak az akkori politikusok, hogy az «európai emberiséget meglékeltek».

Keresték s kutatták ennek a nagy bukásnak az okait. Az erényesebb rész azt vitatta, hogy a rossz erkölcsök okozták, majd a latin és görög egyház gyűlölködését hozták föl, szókimondó barátok a fejedelmek önzését hirdették. Csak épen egy okot nem tudtak meglátni a sok közül: annak az élet-erős, államalakításra a Balkánon oly kiválóan alkalmas, mert kíméletlen török fajnak a szervezkedését.

Egy vén görög: Theodorosz Tornikiosz 1265-ben kétszáz esztendővel Konstantinápoly bukása előtt már megérezte

a bajt. Azt beszéli a krónikás, *) hogy mikor Palæolog Mihály a frankoktól visszavette Konstantinápolyt, nagy örömtüzeket gyújtottak, a nép rivalgott s éltette a legitim császárt. A vén Tornikiosz betegen feküdt. Nehány barátja meglátogatta és sirva találták, folyton jajgatván, imígyen szólott: Hej milyen baj érte a keresztyénséget? «Ugyan mit beszél itt összevissza, elfoglaltuk hazánkat s ön sír?» mondák baráti. Mire felelé: «Nem ok nélkül sírok én. Mert lássátok, micsoda fölfordulása esék a görög birodalomnak, míg Mihály császár kezébe jutott. S ő elfoglalván Konstantinápolyt, most átteszi (Brussából) székhelyét. S mindazok a derék harczosok, kik éveken át hozzászoktak a törökkel való hadakozáshoz, mind a városba jönnek s itt elpuhulván, elszoknak a hareztól. A törökök pedig, a kik eladdig csak a hegyek közt laktak, s most a császár eltávozása után leszállanak a mezőségre, s idővel Európába jöven elfoglalják Konstantinápolyt s egész birodalmunkat». És elmondván ezeket, megfordult s kilehelé lelkét.

A mit a vén görög előre megérzett, azt Európában nem tudhatták. Pedig szóról-szóra beteljesedett a jóslat. A testi erejére, józanságra, egyéni becsülettudásra nézve páratlan török elem, a mohammedanismus halálfélelmet irtó etikájával pánczélozva 92 esztendő alatt (1361—1453.) megoldotta föladatát. Először Kis-Ázsiában vertek gyökeret, majd átjövén Európába, előbb a félsziget keleti részét foglalták el, azután nyugatnak vonultak, megdöntötték a szerb birodalmat s úgy aztán beleültek Byzáncz székesfővárosába.

Csupán a nyers erőnek tudni be az oszmánság diadalát, vajmi egyoldalú álláspont. A szultánok megfegyvelmezte oszmánság nézetünk szerint végbevitte Kelet-Európában a byzanci birodalom megújhodását — mohammedán alapon, ha úgy tetszik egy renaissanceal van dolgunk. Igaz, hogy a hódító faj megbontotta a régi kereteket: végét szakítá Bulgáriának, Szerbiának, de nem irtotta ki a meghódított elemeket s a keleti imperialismus erkölcsi és közigazgatási inventariumát átvévén, folytatta mohammedán formában a kelet-római autokrátiát.

*) Theodoro Spandugnino: *De la origine de li imperatori Ottoman.* (Sathas Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce. IX. 141- 2 l.)

Sőt többet tett annál. Öntudatlanul s csak a vallás terjesztésével kapcsolatos hódító czélt hirdetve, a török hatalom terjeszkedése észak s kelet felé mégis ugyanazon a csapáson halad, mint Byzánecz, mikor ereje teljében állott.

Északon a magyar állam állotta el az utat. Az Árpádok s az Anjouk délkelet felé támadó irányú politikája Zsigmond idejében védelmi színezetet öltött s a Hunyadiak offensívája csak Magyarországot biztosította. A balkáni elemek ugyanis nagyobb bajt láttak a török győzedelméből, mint hasznót a magyar fegyver diadalából s így magatartások habozóvá lőn. Annyi eredménye mégis lett a győzelmes defensívának, hogy a Duna-Száva vonalat 93 esztendeig (1453- 1526.) megtarthatta. Nagy dolog ez az államilag, katonailag egységes oszmán erővel szemben, de végre is a friss, egységes török erő ellen nem állhata meg az a magyar állami védmű, melyet belülről a védők magok gyöngítettek.

A török hatalom ez erősödő, előretörtető áramlata csakhamar elért a Balkán-félsziget nyugati adriamelléki részéhez is. Az akkori magyar érdeksphæra köréhez tartozó Bosznia és Hercegovina 283 esztendei (1180—1463.) politikai külön szereplés után részint közvetlen, részint közvetett török birtokká lett. Mai formáját s kiterjedését csak 1606-ban nyerte e terület, midőn a régi horvát királyság nyugati része Biháccsal a töröké lett.

Bosznia nevét a Boszna folyótól vette s eredetileg azt a területet jelenté, mely ennek a folyórendszernek a mentén, mint egyes a Száva-Adria közére telepedett szláv törzsek megszálló vidéke szerepelt. Östörténete kapcsolatos a Balkán-félsziget illyr-thrák elem ősi viszonyaival. A rómaiak alatt az Adria mellékének: a mai Dalmáciának volt a hátmöge s azzal egy tartományt alkota. Ősi néprétege az illyr pásztor vala, kit fölváltott a rómainak dolgozó bányarab. A gótok, hunok, avarok földülták s a keresztyén hit vajmi gyöngén világított be a sötét hosszú völgykatlanokba, hol csak elvétele legeltették nyájaikat a szétfutott szegény pásztorok. A nyugati császárság megszűnte után Kelet ura ugyan a magáénak vallotta ezt a földet is, de csak olyformán gyakorolhatá felsőbb-ségét, mint ma ő britt felsége néhány távoleső gyarmatán, tudniillik névleg szabatosabban szólván Konstantinápolyban lajstromot vezettek róla, de minden politikai változással meg-

békéltek, ha csak a czímet megmenthették. Ilyen változás volt az a nagy megtelepedés, melyet a délszláv gyűjtőnéven ismeretes törzsek vittek végbe a Balkán-félsziget e nyugati vidékein.

Ilyen szláv törzsek szállták meg a Boszna, Lasva, Ušzora és Spreca folyó völgyeit is. Az egyes törzsek nemzetségre, ezek családokra oszlának s arról a vidékről vették a nevöket, a hol megtelepedtek. Így lettek a Bosznavidékiek bosnyákokká (a magok nyelvén Bošnjani). A történeti fejlődés folyamán politikai szervezetre legelőbb az a törzscsoportozat tett szert, mely a vezérlő törzs nevéől horvát néven római katholikussá lett. Sokkal később szervezkedett a mai Novi-Bazár s a mai Montenegro egyik részén a szerb, mint politikai nemzet, s körülbelől egy időben velök rajzik vezérlő hatalom alá a Bosznamelléki törzsek csoportja: a XII. század elején. A szerb nemzeti csoport, mely azonban egyes részekre oszlott, a keleti hitet vallá, míg a bosnyák csoportozat a manichæo-paulikianus felekezetnek egy szláv változatát, az úgynevezett bogumil hitet vette föl.

Ez a három, történet-politikailag már a nem írott historia idejében is elvált csoportozat — a határokat ma ki jelölhetné meg — fajilag azonos eredetű, nyelvében csak táj-szólásilag különbözik. S mégis e csoportozatoknak külön individualis öntudatok van, melyet a történelem folyamában egymással szemben is érvényesíteni törekedtek. Ez a külön érvényesülési ösztön a bosnyákoknál, azoknál tudniillik, a kiket a török előtti korszakban nevezünk így, a bogumil hitben jelentkezik, melyet vezérlő, birtokos elemei vallottak.

Addig, míg az Árpádok uralkodtak, a bosnyák területen örökletes bánok, illetőleg dynasztiák nem fejlődtek. Magyarország gyakorolta a XII. század óta e területen is a souzerainitás jogát a király képében, igyekezett katholizálni, de a felsőség elismerésén kívül csak kisebbszerű befolyása volt a belső társadalmi viszonyokra. Annyit elért mégis IV. Béla már, hogy egy hatalmasabb magyar párt keletkezett, melynek élén Prijezda bán állott, kinek fia István, Kotromán melléknéven V. István király unokáját kapta feleségül, s megalapította a Kotromán-dynasziát, mely 1323- 1463-ig Bosznia ügyeit vezette, 1377-ig báni, azontúl királyi czímmel. Fölemlítettük ezt a genealogiai tényt, mert azt a körülményt igazolja, hogy a *Habsburg-dynasztia Árpád-réven közvetlen rokonsági vi-*

szonyban áll régi, legitim dynasztiájával azon országnak, melyet ma tényleg bír. Ezt egyetlen balkáni mai dynasztia sem állíthatja magáról.

A középkori Bosznia nemzetközileg mint királyság csak rövid időre volt független állam. Elismerte ugyan Magyarország főnhatóságát, de (1415.) megegyezett a törökkel is. Ebbeli magatartását belső viszonyai magyarázzák. Nyugati értelemben vett loyaltás ez országban sohasem fejlődött, a bánnak, vagy királynak csak akkor volt tekintélye, ha ereje volt a főemberek megzabolázására. Mert a bosnyák nemzetiségek fejei a felségiség jogáról sohasem mondtak le magánbirtokukon s a közügy, közérdek szempontjait csak akkor ismerték el döntőknek, ha abból nekik magoknak volt hasznok.

Nem kellett nekik a pápa hite, mert a lelki befolyástól tartottak, azonképen megvetették a görög keleti hitet is, mely egyébként a középkorban nem is vert mély gyökeret. Teljesen beérték a kételvűség rendszerével, melyet hierarchia, templom nélkül hirdetett néhány jámbor férfiú, kiknek nem kellett sem zárda, sem szolga, hogy földjeiket műveljék. A mellett ez a hit meghagyta parancsban, hogy minden hívő tizedet tartozik fizetni.*) Gazdaságilag is jó hit volt ez tehát, mert kevés lévén a hitet prédikálók száma, eltartások kevésbe került s a tized a földesuré maradt.

A feudalismusnak ez a bosnyák hajtása nem hajlott meg a királyi eszme előtt; elfogadta ugyan, de nem maga fölött valónak, hanem csak mint a souverainitás condominiuma tisztartójának. Oly élesen seholsem nyilvánul az egyéniség érzése a történeti fejlődés folyamában, mint e területen: a keselyűk sziklavilágában. Voltak egyebütt is hatalmas dynasztiák, a mi Trencsényi Csák Máténk nem épen a legutolsó, de mindig van valamelyes közjogi, vagy ethikai fűgefalevelők, melylyel eljárásokat takargatják. A bosnyák plemenaš, velikaš (nagy úr) kis király, ha jó, kegyes szolgálai iránt, ha rossz, szenvedélye nem ismer féket, neki nem parancsol senki. Százával

*) Ch. Scheffer: *Chrestomathie persane*. Paris. I. Abū Ima' ā li Muhammed ibn 'Ubaid'-Allāh «vallások magyarázata» cz. művében. (Publications de l'Ecole des langues or. viv.)

vannak az országban óriás monolithek, hirdetvén e szláv hikszoszok emlékét.

Rogaticától egy órányira délnyugati irányban szép kis fennsík lankáján egy lomberdő tisztásán nagy, két méter hosszú óriás sírkő sötétlik, és rajta örök idők tanúságául bevésve e felirat: «Itt fekszik Vlávics Vlatkó, a ki még ember fia előtt meg nem hajlott, lett légyen bármi hatalmas. Sokat utazott, otthon halt meg, s nem maradt utána sem fiú, sem testvér. Ezt a követ vajdája Luzsinei Miotos állitá neki». Ime halálában is a kevély Bosznia (ponosna-nak, kevélynék mondják a lantosok énekeikben) középkori főúrának a típusa. Csak a halál tehetette egyenlővé azzal, a ki neki szolgált. De még az sem. Az ő emléke fennmaradt a kövön, a saját földjén akar elporladni, a szolgálk ezrei nyomtalanul vesztek el, emléköket nem tartá fönn még a szenvedésnek sem a tudata, hisz megszokták.

Értenünk kell a középkori bosnyák úr lelkét, ha a történeti változások okát kutatjuk. A hódító török megértette a bosnyák bogumilt. Megérezte, hogy ez az elem nem fér meg sem ráczzal, sem magyarral, ennek nem politikai függetlenség kell, hanem uraság a maga földjén, a hol jobbágysai szolgálnak. Másfelől a magyar államhatalom Mátyás alatt elejtette a bosnyák dynasziát s annektálta Jajeza várát, megrakta őrséggel s végvidéket alakított belőle. A ki hozzámenekült, lett légyen bosnyák vagy rác, azt szívesen fogadta, de nem akart semmiféle bosnyák országos restauratiót.

Ezalatt (1463–1526.) a török államhatalom ügyesen pacificálta az országot. Elfoglalta Hercegovinát s külön kerületet alkotta belőle. Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, hogy a bosnyák előkelő földbirtokosok állami közszempontokat még középkori értelemben is perhorreskáló iránya vidékenként majd erősebben, majd kevésbbé erősen nyilvánult. Legerősebb volt ez az államellenes magánjogi souverain túltengés az Iván-nyergétől délre elterülő vidéken, melyet Chulmiának, majd 1448 óta Hercegovinának neveztek. E vidék a Kotroman-dynasztia alatt került Boszniához, s bármint akarta is a híres Dusán czár visszafoglalni, Bosznia megtartotta. A XV. században azonban a Hranićok nemzetsége lassanként függetleníti magát s III. Fridrik német császártól kért és kapott hercegi (dux) czimet. Ezen a forró talajon, a mészki és

tüzes bor hazájában még rakoncátlanabb nemesség uraskodott. Ennek nem kellett Bosznia királya, s kiki közülök a maga számlájára politizált. Bizonyos könnyen áttetsző naiv ravaszsággal könyörögnek s fenyegetődznek a középkorban. Pillanatnyi előnyökért elfeledik az eskümegpecsételte szerződéseket, de ha az előnyt kiélvezik, megint kaphatók. Óriás erejű, szikláik közt hozzáférhetetlen nagy gyermekek. Kevélyek, de érzékenyek s mindenekfölött bosszúállók. Hitéletök babonáknak, formáknak egy bizonyos hánnyada, speculatióra nem hajlandó a lelkök.

A török vezérek csakhamar kitanulták e népek gyöngéit, volt benne módjok elég s erélyesen és ügyesen megkezdték a mohammedán propagandát. Megtették ők ezt már a bulgároknál, szerbeknél, görögöknél s albánoknál is. E népek előkelőbb elemei közül azonban a hitökhöz hívek kivándoroltak, a ki pedig áttért, csakhamar az oszmánság fajkörében olvadt föl, s hivatalt vállalt. A bosnyák nemességnél nem a hitelvekhez való ragaszkodás döntött első sorban, hanem az a szempont, hogy a mohammedán hit elfogadásával magánjogi helyzetüket s ezzel együtt közjogi előnyeiket sértetlenül megóvhatják. Így történt, hogy a bosnyák és hercegovinai főnemesség túlnyomó része, a bogumilok pedig valamennyien áttértek a mohammedán vallásra.

Ennek a mohammedán tömeges conversiónak az iszlám szempontjából abban áll a jelentősége, hogy a szultán nem vakon hódított s nem az általános mohammedán elvekkel egyforma elvek alapján akarta egyesíteni a félsziget egyetemét. Számot vetett a körülményekkel s privilegiumképen meghagyta a mohammedanismustól elűtő középkori előjogokat, uraságokat s így illeszté be őket a mohammedán államalkotás keretébe. Erre két oka volt. Egyik, mert Bosznia alkotta a birodalom éjszaknyugati határkapuját Közép-Európa felé; másik, mert e harcziás népelemet ezzel biztosan és állandóan a mohammedán eszme szolgálatába szegődttette. A közönséges oszmánnak is minden volt a vallása, de a bosnyák mohammedánnak e mindenben fölül még egy becses birtoka volt: úrnak érezte magát a saját földjén s azonfölül, hogy vallása pajzsának tartotta magát a «hitetlenek» ellen. A bogumilismus csak kisdud kerületet betöltő eszmére szorított; de a mohammedanismus nagy egyetemességében meg-

nőtt az ő bosnyák önérzete. Mohammedánná lett, de nem törökké, nem oszmanlivá. Megtanulta ugyan a nyelvét, fölvette szokásait, a mennyiben ez egyhitűségökből folyt, de megtartotta anyanyelvét. Bosnyákul gügyögött mint gyermek, azon énekelt, az volt a ház nyelve, az országe. Így forrt össze a régi bosnyák történetpolitikai egyéniség a mohammedanizmussal, mint vallási és társadalmi eszmével. Összeforrt pedig annyira, hogy ez a bosnyákul beszélő mohammedán magát különb mohammedánnak, jobb igaz-hitűnek tartotta, mint a szultánnak, vallása kalifájának többi népét. Nagyon illik a bosnyákokra, a mit Abd-el-Latif, egy vahabita beszélt Riad népének. Elmondta nekik Mohammednek azt a hagyomány-szerű nyilatkozatát, hogy hitének követői 73 felekezetre fognak oszlani, 72 a pokol fenekére jut közülök s csak egynek lesz helye a paradicsomban. «S melyek, ó Isten követe, eme boldogságos felekezet megkülönböztető jelei, melynek majd a paradicsom kizárólagos birtoka leszen osztályrésze?» — kérdék. Mire Mohammed felelé: «Azok lesznek e boldogok, a kik velem és társaimmal mindenben egyetértének». S ezek, így szól a meggyőződés mély hangján Abd-el-Latif, az Isten magosságos kegyelméből mink vagyunk, Riad népe.

Ilyen Abd-el-Latifokból állott a mohammedánságot valló bosnyák úri elem. Az állam hite biztosítván kiváltságait, természetes, hogy vallásuk minden egyes tételét, minden kis szabályát betű szerint való értelmében fogták fel, mert közjogi helyzetök ugyancsak a vallásban való erős meggyőződésökkel forrt össze. Erre egyébként megvolt bennök a faji *prædispositio* is. Mint minden hegyvidéki nép, mely nemzetségekként külön tagozódó völgyekben megszállása óta mereven ragaszkodott szokásaihoz, eredetileg is a conservatív irányhoz hajlott. Ehhez járult még a bosnyák népjellemnek az a vonása, mely a negatíóban rendkívül szívós. Hogy paradoxonnal éljünk, az ő *actio*jok a *negatio*, melynek két *polusa* van: egyik: a csak azért is, másik: a csak azért sem, melyet ez axiómával jellemeznek: *za inat*. E szárnyas ígét csak megközelítőleg lehet megmagyarítani, annyit jelent, mint daczból. Még a keresztyén bosnyák is azt mondja: *za inat bi se i poturčio* — daczból még török is tudnék lenni.

Míg a török államszervezet folyton erősödött, s támadó irányzatának sikerült a Duna-Tisza közét elfoglalni, meg-

remegtetni Lengyelországot, s a Krim és Kaukázus Konstantinápolyt uralta, a bosnyák mohammedánság is aranykorát élte. Csakúgy mint a római nyugoti s keleti imperium idejében az illyr, germán, gót, turáni és szláv vezérlő elemek testökkel és lelkökkel szolgálták az imperialis eszméjét, azonkép a mohammedán bosnyákok s a lélekben hozzájuk hasonló arnótok (albánok) egész sorozatát tüntetik föl a jeles nagyvezéreknek. Csak a Szokolovics-családot kell megemlítenünk, a kik a Kalifatus, illetőleg az oszmán birodalmi eszmét jelesül szolgálják, de mindig bosnyák urak maradnak. Ez a valósi, közjogi és politikai összeforradása a kiváltságos bosnyák mohammedán úri elemnek nemzedékről nemzedékre szállván, csak erősebbé lett. S minthogy oszmanlikkal s egyéb mohammedán keleti elemekkel házasságok révén elegyedtek, a bosnyák családi nyelvet ugyan megtartották, de az ősi szláv typus bizonyos keleti, néha turáni zománczot kapott. Bizonyos lovagiasság érzete nyilvánul a lóháton járó, sólymokkal vadászó várurakban, a kik szívesen gyakorolják a vendégszeretetet, a kik érdeklődnek ügyeik iránt, de beleszólást abba senkinek sem engednek. Tisztelik a szultánt, meghalnak érte, de tisztviselőit — hiszen csak szolgálai — gyűlölik akkor is, ha velök egy fajtaból való, de valósággal megvetik, ha oszmanli, hisz az négyszögletes fejű, lomha járású török.

Látnivaló, hogy ebben a bosnyák mohammedán elemben, a mohammedanismusnak egy olyan balkáni új képződménye áll előttünk, mely a mohammedán vallás erejével a maga társadalmi kiváltságait megerősítette. De nem, többet tett a megerősítésnél, mert e kiváltságos helyzete kővé vált magában a török birodalomban. Útjában állott a mohammedanismus reformtörekvéseinek is, annak nem kellett úgynevezett «szabadelvű» haladás, jött légyen az akár az Aranyszarv tájékaról, akár egyebünnen.

III.

A bosnyák mohammedánok szerepének jelentőségét és sorsa fordulását a török birodalom nemzetközi exigenciáinak azon változásai értetik meg, melyeket röviden keleti kérdésnek szokás nevezni. Voltaképen nem is egyes számban kellene

e kérdést emlegetni, hanem anyagából valóságos kérdések könyvét lehetne megírni. Fölhozhatnók azt is, hogy minden történeti evolutio oly kérdés, melyre a következő evolutio adja meg a választ, s így fölösleges épen a Balkán-félsziget államai sorsának jövődjét mindig függő kérdésnek tüntetni föl. De mi nem akarjuk e kérdést sem elvontan, sem történeti részleteiben tárgyalni. Elegendő, ha megvilágítjuk azokat a szempontokat, a melyekből tárgyunk jelentőségét előtérbe állíthatjuk.

A török birodalom legutolsó hódítása 1666-ban történt, mikor Kréta szigetét elfoglalták. Ez időtől fogva határai beljebb szorúlnak s az az általános meggyőződés vert világszerte gyökeret, hogy a birodalom hanyatlik, elemeire bomlik s az iszlámnak, mint államföntartó rendszernek vége elkövetkezett. Közhelyként idézték a régi keleti birodalom sorsát s a törökség politikai elpusztulásának idejét határozott időre megjósolni, az internationalis politikai képzettség bon-tonjához tartozott. Nem akarunk vizet hordani a Bosporusba, csak egy körülményt kell tisztába hoznunk. A török birodalom nem Byzancz. Átvette Byzancz közigazgatási apparatusát s annak a lényegét, beállította a mohammedán eszmék szolgálatába, de egy physikailag teljesen ép, vallásában, erkölcsében meg nem ingatott erős népre: a katonailag kiváló oszmanli nemzetre támaszkodik mind a mai napig. Byzancznál a nép fogyott el, a szultánnak még van népe.

Ez oknál fogva az a természetes balkáni: külön politikai organismusokra oszló szétmállási folyamat csak lassan ment végbe s 1699 óta immár kétszáz évig tart, szemmeláthatólag pedig csak a jelen században érezteti hatását. Nem akarjuk kelletén alól becsülni a balkáni, keresztyén fajokban nyilvánuló nemzeti erőt. Vétenénk azonban a történeti igazság ellen, ha fölszabadulások tényét a török közigazgatás hiánya mellett ne tulajdonítanók első sorban a Balkán-félszigetre nehezkedő két európai nagyhatalom anyagi és erkölcsi súlyának.

Keletről Oroszországnak jutott a szerep, hogy megalakulván Európa legnagyobb Alföldjén, az orosz síkon mint egységes állam a Balkán-félsziget keleti részére gyakoroljon befolyást. Nyugaton a Száva—Duna vonalának birtoka a Habsburgok monarchiájának biztosította a vezérszerepet 1699, vagyis

a karloviezi béke óta. Tizenkilencz évvel később (1718) a pasz-szaroviczi békében a Habsburgokat uralja nemcsak a magyar korona egyvetemes területe, de foglal túl a Száván is, magán a félszigeten. A Habsburgok azonban, mint akkoron közép-európai hatalom, nem fektetik a keleti határterjeszkedésre a fősúlyt, a nyugot köti le őket. Akarnak foglalni a keleten, előttök lebeg a középkori magyar állam keleti eszménye, mely törekvéseiknek megadja a legitimitás bizonyos színezetét a fölszabadítandó népek szemében. De nincs kellő anyagi erejük, a tengeri hatalmak: angol, francia és hollandi védik a szultánt. II. József az oroszokkal szövetezik, de hódítani csak az orosz tud s a Habsburgok 1791-ben a szisztovi békében belenyugszanak a Száva-határ régi alakzatában.

E harcokban a török ellenállás derékhadát a bosnyák mohammedán bégek képviselik. Noha egyéni vitézségöket nem vonjuk kétségbe, mindazonáltal inkább a habsburgi seregek vezérletének fogyatékosága mentette meg a szultánnak Boszniát. Vitézségök gyümölcsét bőven megélveztek kiváltságaik megerősítése formájában. Az országban a hatalom teljesen az övék lett. Az éjszaki határ mentén örökletes kapitányságok intézték a védelmet s a szultánnak képviselője: a travniki basa csak azt tehette, a mit ezek a hatalmas kapitányok akartak.

A porta a múlt század végén s a napoleoni hadjáratok idejében a legerősebb politikai válság idejét élte. Mig nyugaton a francia forradalom nagy áramlata barázdálta meg az európai társadalmat: a keleten a mohammedán szultánság addigi rendszere, a régi európa mentes kormányzat, végét járta. De nemcsak a belső reform szüksége állott elő, kapcsolatban vele kitört a szerbek forradalma s a birodalom megbomlása elkövetkezettnek látszott.

A megpróbáltatásnak e szomorú napjaiban a bosnyák mohammedánok rendületlenül megállottak a szultán hívségében. Visszavertek minden kísérletet, mely a szerb fölkelők részéről jött, s arra célzott, hogy a bosnyák keresztyéneket szintén bevonja az ő mozgalmaikba. Természetes, hogy az ő politikai magatartásuknak tulajdonították a szultán trónjának megmentését. Hagyományaiknak, észjárásuknak megfelelően bosnyák mohammedán politikai dogmává vált, hogy minden újítás, a melyet a szultán megvesztegetett tanácsadói hirdetnek és be akarnak hozni — rossz.

Csak úgy mint a levitézlett janicsárok, a bosnyák bégek azt hitték magokról, hogy ők a birodalom föntartó oszlopai. Vallásuk parancsolta kötelességük tehát, így gondolkoztak — hogy a szultánt megvédjék tanácsadójai ellen s megakadályozzanak mindent, a mi a változtatásnak csak legparányibb színét viseli is magán. Ha analogiákat keresünk, bizvást odaállíthatjuk melléjük azt a pártot, a mely pápább akar lenni a pápánál, császáribb a császárnál.

Vétenénk azonban a történeti igazság ellen, ha elhallgatnók, hogy e fölfogásokban megerősíti őket a francziák eljárása, a kik 1809-ben Ausztriától elvették Dalmatiát és az illyr tartományokat s ott addigelé hallatlan újításokkal léptek föl. A francziák Dalmatiában bármi nagy sikereket értek is el anyagi téren, nem értették meg az oda való nép lelkületét.

«A párisi urak nem értettek a szervezéshez és elvetettek minden olyan rendszert, mely nézetök szerint az ő előítéleteiket megsértette. Rajongván az egyenlőségi eszméért s elvont elveken nyargalva nem tudták, hogy ezeknek alkalmazása károsan hat a népségre. Nem értették meg, hogy a dolgok természete azt hozza magával, hogy a haladást csak módjával lehet beoltani. Nem is sejtették, hogy a barbárok megcivilizálásának alapföltétele, az erélyes szervezés. Először rendet kell csinálni, hogy aztán közülök való értelmes vezetőik lehessenek.»

Ez arany igazságot Marmont, a ragusai marsall hirdeti, a ki e tartományok élén állott. A marsallnak annyira igaza volt, hogy a francia uralom alá került határőrvidéki lakosság egy része Boszniába menekült,^{*)} minthogy a török járom inkább megfelelt észjárásának, szokásainak, mint az európai civilisatio. Képzeltető, hogy a szomszédban történt újítások mekkora félelmet idéztek elő a szomszéd mohammedánoknál. Mennél hatalmasabban kopogtatott az európai civilisatio a bosnyák kapun, annál idegesebben, annál konokabbul szanczolták el azt. S mikor a szultán hadseregét európai lábra akarván állítani, végre sikerült kiirtani a janicsárokat: azok Boszniában találnak utolsó menedékre (1826).

Csodalattal, vegyes irtózáttal tekintett a hitéhez hű

^{*)} Mamula levele 1808 november 6. Párisi hadi lt. Armée de Dalmatie.

mohammedán bég a fezre, mely akkor istentelen ujítás számba ment. Tudjuk, hogy ma még konokul ragaszkodnak a jobbra morva posztóból készült fezhez; de akkor azt hitték, hogy az a keresztyének műve s eretnek az, a ki viseli.

Európai szempontból rendkívül csekélynek tűnik föl az a reform, melyet akkor Mahmud szultán birodalmában létesíteni óhajtott, s a reformmű maga is nem annyira a meggyőződésnek, mint inkább kényszerítésnek volt műve. A hellének szabadságharcza s a szerencsétlen orosz háború elemi erővel hatottak a portára, tenni kellett valamit. A bosnyákok ezt a valamit sem akarták. Nem csoda, mert Konstantinápolyban a szultánnak emberei közül senki sem tudta megmondani, hogy meddig menjen. Az angol követ nem sok életet jósolt a reformnak, csak az osztrák nagykövet vélekedett jobban, azt írván, «hogy ebben a nagy testben van még elég erő, hogy megéljen, csak éltető szerve: a mohammedán vallás maradjon meg épségben».*)

A bécsi udvar politikája, mióta 1815-ben a Habsburgok monarchiája terjedelmére nézve megnövekedett, s mint conserváló nagyhatalom döntő szerepe jutott, határozottan törökbarát politikát folytatott. Nagykövetének nézete teljesen megegyezett Metternich herczeg irányával, a ki mikor erélyes katolikus propagandára s a keresztyének emancipációjára ösztökölték, nyíltan kijelenté, hogy: «csupán a katolicizmus nem fogja sohasem megóvni a török birodalmat, melynek üdve az iszlámban van,»*) erősen bizik az iszlám reformképességében s a rajah, vagyis jogtalan keresztyének egyenjogúsítása következményekép előrelát egy forradalmat, mely Oroszországnak kedvez. Józanul, humanusan és rokonszenvesen viselkedett Metternich mindig a portával szemben. Kiméltlen, erőszakos és követelő volt az orosz. S a török nem Metternichre hallgatott, hanem az oroszra, mert ettől félt. A keleti embernek nem imponált a szavakban nyilvánuló jó akarat, vele csak az orosz tudta megértetni akaratát, mert megérezte.

Épen így gondolkoztak a mohammedán bosnyák bégek s a birodalom nyugati részén a scutarii albánok Musztafa

*) 1830 február 20. Titk. lt.

**) «Le seul catholicisme ne pourra jamais sauver l'empire Ottoman, et son salut est dans l'Islamisme». 1830 márczius 10.

Busatlíja basával az élőkön. Nem törődtek a reformokkal s látván, hogy gyöngé a porta, 1831-ben megkíséértettek egy mohammedán lázadást. Boszniában egy Husszein nevű Grada-csacz kerületébéli kapitány hirdette a mohammedán szabadság elvét. Neki tudniillik az volt a szabadság elve, hogy nem engedelmeskedik csak annak, a kinek ő akar. Kikiáltatta magát vezérnek s úgy látszik, hogy egy önálló mohammedán Boszniáról álmodott. Effélét akartak az albánok is. E mozgalomban két jellemző vonás tűnik föl. A bosnyákok nem ismernek el semmiféle érdekközösséget a többi nem bosnyák balkáni mohammedánnal, azért buknak el az albánok is. Ez az egyik tanúság. A másik az, hogy a mohammedán bosnyák elem, mikor tette kerül a dolog, megoszlik. Sztoláczi Ali s Csen-gics Iszmail előkelő hercegovinai mohammedánok, a kik csak oly kevésbé voltak reformbarátok, mint Husszein kapitány, csak azért is a szultán pártjára állnak, s mint legitimisták a forradalmár Husszein ellen fordulnak. Ezért azután el is bukott Husszein s 1833-ban Ali Hercegovinát, mint külön tartományt kapta kormányzata alá. Szegény Mahmud szultán őszintén akarta, hogy ne legyen különbség muszulmán és rajah között, de csak úgy győzhette le antireformer bosnyákjait, hogy a kiváltságaikra még rátartibb hercegovinaiak kezére adta egyik tartományát. Reactiót feudalismussal legyőzni valósággal specialitása ennek a török reformnak.

Mindennek természetes következménye vala, hogy Boszniában megszűnt az a parányi kis társadalmi rend is, mely évszázadokon át a megszokás erejénél fogva némi egyensúlyban tartotta az egyes vallási rétegeket. Nem szándékunk a keresztyén atrocitások sorozatával illusztrálni előadásunkat. Csak azt a tényt kell megjegyeznünk, hogy a török reformok ellen való visszahatás lehetővé tett minden rendellenességet: az anarchia lett a szabályos állapot. Épen úgy, a mint erős tüdejű egyének megszokják a mocsaras levegőt, ez ország beletörődött a fejtelenségbe. Föl sem vették az emberhalált. Mosztárban a kormányzó palotája előtt karók állottak. Egykedvűen nézték, mint száradtak el rajtok a kivégzettek tetemrészei. A szultán emberei pedig hallgattak, hiszen tenni úgy sem tehettek semmit. A horvát határon napi renden volt a lövöldözés, hiába recriminált az osztrák követ Konstantinápolyban. Pedig javokat akarta. Metternich politikáját ez

irányban jellemzi az a levél, melyet Neumann londoni követéhez 1833 február 15-én írt*):

«Az ottomán trón léte és föntartása — úgymond ... noha a keresztyén műveltséggel való viszonyát tekintve anomaliának tetszik, Európának közös, az osztrák politikának pedig szükségszerű érdeke. Az a nagy terület, mely fölött a szultán habár inkább névleg, mint valóságban gyakorolja a főhatalmat, trónja bukása esetén okvetlen nagy anarchiának esnék áldozatul s ezzel a külföld beavatkozását vonja maga után. Megannyi hatalmasság érdeke tehát, hogy a béke érdekében gyakorlati politikát kövessen, ez pedig csak a szultán trónjának megszilárdítását tűzheti ki céljául.»

Nem azért idézzük a kancellár szavait, hogy Ausztria a porta iránt barátságos magatartásából rendszert alkossunk. Csak bizonyságul hozzuk föl, hogy a bécsi udvar őszintén hitt az iszlám megreformálhatóságában. Maga az uralkodó I. Ferencz királyunk, a ki kiválóan érdeklődött a Balkán viszonyai iránt, első sorban békét akart s ha az állapotok megmaradását nem is biztosíthatta, mint a hogy Szerbia különállásába is beletnyugodott, mindig a conservatív, töröknek kedvező eszközöket vetette latba.

Szegény Mahmud szultán 1839-ben július 1-én egy hétfőn napon meghalt. Ifjúsága szerencsétlen volt. Szíve aranyból vala, igazán akarta a jót, de nem sokat ért el. Megölte a rum és arac. Utóda Abdul Medzsid még erélyesebb volt az akaratban, de ugyanoly gyöngye a kivitelben. Ő is reformszultán. Nevéhez fűződik a Gülhanei kioszkban 1839 július 9-én kihirdetett nagy Hatiserif alkotmányprogrammnak a ténye. Ez az európai elvek alapján kidolgozott alkotmány magna-chartája akart lenni a birodalomnak. A Marmara-tenger partján trónján ült a szultán. Udvari astrologusa a műnedzsim basa óráját nézte, mikor üti órája a négyet. Óriás néptömeg rivalgott az európai és ázsiai partokon. Aztán fölkel Resid basa s Európa képviselői jelenlétében stentori hangon fölolvassa a nagy oklevelet:

A szultán minden alattvalója egyenlő a törvény előtt.
Vége van az örökös kapitányságoknak.

*) 1833 február 15. Metternich Neumann londoni követéhez. Iratai V. 476 l.

Új modern közigazgatás, méltányos adóreform, vallásszabadság, jó törvények iskolák, szóval minden kívánatos és czélyszerű dolgot fölsorolt benne.

Az ágyúk dörögtek s nagy vígasság lön utána.

S azután mikor eloszlott a tömeg, mindenki azt kérdezte: «ugyan mire jók ezek a reformok».*)

S a hogy Konstantinápolyban fogadták a reformot, azonképen történt a vidéken is. «Hüvösen és engedelmességgel hallgatták, de olyan közönnyel, hogy meglátszott, mennyire nem érti a nép, miről van szó.» Ezt a reformot pedig Konstantinápolyban gondolták ki.

Boszniában elkeseredéssel hallgatták a hat-nak rendelkezéseit. Hisz a bégeknek nem kellett semmi, a minek változás a neve. Jellemző, hogy Konstantinápolyban senki sem gondolt arra, hogy Boszniában a hati-serif értelmében megreformálják a közigazgatást. (Tanzimati-hairie nevezék ez új intézkedéseket.) Közel tíz esztendeig a porta mondhatni csak névleg gyakorolta a főhatalmat.

A szultán képviselője, illetőleg helytartója Travnikban székel, musir, vezér volt méltóságának a neve. A bosnyák tartomány négy kerületre, szandzsákra oszlott: Zvornik a keleti részeket foglalta magában, Klissa a nyugatiakat, Bosna Travnik középponttal az ország közepét. Hercegovina, mint említők, Sztolaczi Ali, családi nevén Rizvanbegovics vezérkedése alatt önálló tartományként szerepelt.

A mennyiben közigazgatásról szó volt, azt a musirtól ki-nevezett és bármikor elmozdítható helyettesek: muszelimok gyakorolták, a bírakat: kadikat — a musir kinevezte travniki kivételével — Konstantinápolyban nevezte ki a sejh-ül-iszlám, Szarajevóban, a mai fővárosban egy főkadi (főbíró) osztott igazságot.

A török reform eleinte csak arra törekedett, hogy az északi és nyugati határokon uraskodó végvidéki örökletes kapitányságokat megszüntesse, mert ezek a kis királyok azt cselekedték, a mi nekik tetszett. Ezek helyébe azután basa czimmal (két lófark illetve) kerültek a muszelimok.

1839-ben egy igen jóra való musir: Kiamil basa került

*) Köv. jel. 1839 november 6. Titk. lt.

Travnikba. Mikor a reformok behozatalát emlegették, őszintén megvallotta, hogy neki nincs hozzá való hatalma. «A bosnyákok — úgymond — mint mindig, opponálnak s a rendeleteknek csak annyiban engedelmeskednek, a mennyiben nekik tetszik». Egyes helyeken — kivált a Horvátországgal határos vidékeken — a rendeleteket «bujuruldi»-kat el sem fogadták, olykor szétépték. Ilyenkor a musir azt cselekedte, hogy a mohammedán főemberek közül megnyert egyet-kettőt, vagy valamely pártot s ezekkel uralkodott. Egy darabig csak ment a dolog, míg azután a veszekedő pártok megbékéltek s a helytartó ellen fordultak. A helytartónak nincs más fegyvere ez országban, mint a nyelve, mondá a nevezett Kiamil maga. Ekkor két főpárt volt a bégek közt. Az egyiknek élén állott Fazli basa Serifovics, a szarajevoi muszelim, ez volt a kormánypárt feje, az ellenzéki meg Musztafa basa Hermis Banjalukában, a ki Fazlinak halálos ellensége volt, s az alája rendelt népet folyton lázította ellene. Ha azután a helytartó megsokalta az erőszakos oppositíót és közbevágott, nem neki adtak igazat, hanem visszahívták. Chosrev basa — Kiamil elődje — török ember létére megkísérettette, hogy a keresztyén parasztokat megvédje földesuraik ellen s muszelimeknek pártatlan nem bosnyák mohammedánokat rendelt. Föllázadtak ellene. Segítséget kért tehát a portától, de cserben hagyták, s azonfölül még visszahívták.

Kiamil basa látván, hogy nem megy velök semmire, megpróbálta a teljes engedeékenység rendszerét. A szó szoros értelmében elcsapta a bosnyákoknak nem tetsző tisztviselőket s elküldte albán katonaságát, melyet gyűöltek. Alig, hogy megtörtént óhajok, azonnal újabb követelésekkel álltak elő: kergesse el az állami adók bérlőit, szállítsa le a beviteli vámot, szóval minden kényszernek a megszüntetését kívánták, a mit az állam föntartása érdekében rájuk rótt. Élt akkor Travnik közelében egy szent dervis: Seri baba, ehhez zarándokolt a sokat zaklatott basa tanácsot kérendő. De az sem segített rajta s nagy volt az öröme, mikor Boszniából végre távozhatótt.

Igaz viszont az is, hogy ezek a folyton váltakozó, hivatalokat sok esetben pénzért vásárló idegen basák nem ismerték az ország viszonyait. Nem csoda tehát, hogy ilyen vezérlő elemeknek reformkísérleteikkel kudarczot kellett vallaniok,

de vallottak volna akkor is, ha a bosnyák mohammedánok a szabadelvű haladás fanatikus bajnokai lettek volna.

Herczegovinában a bosnyáktól teljesen elütő világot éltek akkoron. Alibeg Rizvanbegovics, a ki mint a reformok embere nyerte el a vezérséget e külön tartományban, teljesen önálló politikát folytatott. Jelentékeny ember volt, egyike azoknak a balkáni vezéreknek, ki ha a középkorban élt volna, bizonyára önálló államot alkot vala. Tény, hogy nem törődött a konstantinápolyi politikával s Herczegovinát úgy igazgatta, mintha a saját jószágán gazdálkodnék. Az adót pontosan beszolgáltatta, ajándékokat küldött a portánál befolyásos embereknek, hogy ne szólhassanak dolgaiba. A montenegróiakkal, mikor a híres Szmálj aga Csengicset megölték, két éven át szerencsésen hadakozott, majd megbékélt a vajdájokkal. A keresztyéneket nem bántotta, elrendelte a selyemtenyészést, rizst ültetett s bányamérnökökkel érczek után kutatott. Még ma is emlegetik az Ali kormányzását, mikor a pörölyvel dolgoztak s a puská tüzével védték magokat. (Jà čekić kuca, ja puška puca).*) Csakhogy Ali nem a szultánnak, de magának dolgozott. Ellensége volt a travnikiaknak, szarajliáknak (a hogy a szarajevoiakat nevezték) s a maga tartományát tartotta szem előtt, s jaj volt annak, a ki ellene támadt. Mint egykor a híres Ali Tepelendi Janinában a görög keresztyénekkal kaczerkodott, úgy Rizvanbegovics is a keresztyének rokonszenvét igyekezett megnyerni, hogy bégtársait féken tartsa. Mert nem szerették őt sem, pedig húsokból való hús volt.

A külföld mindezekkel a belső mozgalmakkal nem törődött. Ausztria híven hagyományaihoz segíteni igyekezett a keresztyéneken, de a török kormányzatot túlerélyesen sohasem ösztökölte. Az orosz kormányzat nem bánta, ha a mohammedánság maga alatt vágja a fát. A diplomáciai közvélelem azt tartotta, hogy «minden fölvilágosodott török miniszterium elveszett időt jelent az oroszokra.»**)

A bosnyák anarchia, vagyis a mohammedán bégek oligarchiája tovább gyarapodott. A szarajevoiak annyira mentek,

*) Istočno blago. Mehmed beg Kapetanović-Ijubušak Sarajevo. 1896. 1 l. (Keleti példabeszédek.)

**) «Tout le temps, que dure ici un ministère éclairé, est un temps perdu pour les Russes». Konst. jelentés 1846 november 25.

hogy a szultán helytartójának csak 24 órai tartózkodást engedtek városukban. 1846 Csenkel-zade Mehmedi Tahir basa lett a kormányzó, egy erélyes régi módi török, a ki a maga feje után indult s neki ment a bégeknek. A Krajnában: Bihács körül tört ki a lázadás legelőbb 1849-ben. Ez egyszer a portát megsegíté a szerencse.

Bosznia maradt legutóljára az összes török tartományok közül, a melyben végre a szultán neki bátorodott s meg merte tenni azt, a mit egyebütt már 1830-ban megcselekedett. Azon kezdte, hogy ujonczokat szedetett. Erre azután kitört a mohammedán bosnyák elem fegyveres lázadása a szultán ellen. Két esztendeig: (1850—1.) tartott a fanatizált mohammedánok ellenállása. A szarajevoi ulemák azzal a váddal állottak elő, hogy a szultán kiküldött katonai teljhatalmú parancsnoka: a renegát «gyaur» Omer basa keresztyénekké akarja tenni őket, s tagadhatatlan, hogy Boszniának majdnem minden vidékén fegyverhez nyúltak a földbirtokosok.

A lázadás azonban inkább csetepaték sorozata katonai egységes vezérlet és ágyúk hijával lévén, Omer fegyvelmezett embereivel (4000, 32 ágyú) bár sok küzködés után, de teljesen leverte őket s nem ismert velök szemben irgalmat. A török és keresztyén köznép semlegesen viselkedett.

Herczegovinában Ali eleinte azt vizsgálgatta, hogy ki lesz erősebb. Egyik fia: Hafiz ó-török volt, a másik: Rizván reformer. Ezek a késig mentek vitáikban, míg öreg, nyolczvan éves apjuk titokban bízatta a lázadókat, de nyíltan meg Omerrel tartott. Ezenközben teljesen elveszítette lába alól a talajt. Az ő latere minisztere: Ibrahim kavaszi, Pamuk bajraktár (zászlótartó) s a Panjavicsok külön pártot alakítottak s Mosztárban külön régimet kezdtek. A rendet radikális eszközökkel tartották fön: megszüntették a vámot, az adót s kijelentették, hogy kiki tehet, a mit akar. Ez az idális állapot azonban alig tartott pár napig, mert e mohammedán utopisták hadát csakhamar széjjelverték. Alit, a mikor 1851 februárban jelentkezett, elfogták s Omer folyton magával vitte. Április 3-án Dobrinánál (Banjaluka és Jajeza közt) «véletlenül» elsült egy puska s Ali halva rogyott össze. Omer erre csapatostúl fogdosztatta össze a mohammedán előkelőket s kötéllel a nyakokban hurezolták őket a városokon végig, majd aztán Salonikin át Konstantinápolyba. Jó részök a száműzetésben halt meg s

maig is akad még öreg ember, a ki a «bosnyák szabadságért» szenvedett. 1851 augusztus 15-én Szarajevóban, melyet megtettek fővárosnak, miután Hercegovinát újra egyesíték Boszniával, kihirdették végre a reformokat.

Meg kellett emlékeznünk e lázadásról, mert ekkor esett meg legelőbb, hogy a mohammedán állambatalom fegyveres erővel kényszeríté saját mohammedán alattvalóit európaias reformokra, miután szép szerével nem sikerült. S hogy ezt megtehesse, a bosnyák társadalom legfelsőbb, kiváltságolt részét meg kellett bolygatnia. Látni való tehát, hogy a bosnyák újabb társadalmi fejlődés akkor indul meg, mikor a porta a törvény előtti egyenlőséget erőszakkal akarja behozni, jobban szólva, megvalósítani.

S megindult a közigazgatás törökös reformja, Konstantinápolyban kendőzött francziás centralismus francziák nélkül elméleti jogegyenlőség, ígéreték, hogy a földesúri viszonyon könnyíteni fognak. S hogy mindezt megvalósítsák, nem bennszülött, de török tisztviselőket importáltak.

* * *

Omer basa idejétől az occupatióig huszonnyolcz esztendő telt el. Ez alatt 23 helytartó állott a tartomány élén. Egy nagy háború (a krimi) s a szerbek elleni diadalmas harc megszilárdítá a török fegyver tekintélyét, a mohammedán feudalismus megtörtnek látszott. Mindazonáltal azt a nagy fölbomlási folyamatot, mely a török birodalomnak e nyugati szegélyén belül megindult, föltartóztatni nem lehetett.

Nem akarjuk a keresztyén elemek visszahatását és politikai nézeteik hullámsását jellemezni ez időben. Elég, ha jelezzük, hogy a török kormány érezte, mint kormány, hogy itt a jogegyenlőség és az ország gazdasági belállapotának igazságos elrendezése ránézve a lét vagy nem lét kérdése. A török kormány egyes tagjai igen helyesen fogták föl a kérdést, de mit tehettek, hogyha a mohammedánság egyszerűen megobstruálta a törvényt?

Ezrével idézhetnők a panaszokat, leveleket, folyamodásokat, de még a jellemzők összefoglalására sincs terünk. A legjellemzőbb mindenestre az az eset, mikor a travniki kerület tizedjövodelmeit a P. testvérek 1.425,000 frtéért kibérelték, de hogy 200,000 piaszterrel többet ígérő versenytársoktól szaba-

duljanak, 500 aranyat adtak a döntő közegnek. A portán megtudták ezt az esetet s egy bosnyák nyelven írott fermánt tettek közzé, melyben megtiltják a hivatalnokok megvesztegetését. Nevetett a nép is, meg a hivatalnokok, a kik fölolvasták. A visszaélések tömkelegéből azonban csak egy határozott, folyton ismétlődő jelenséggel találkozunk.

A politikai események hatását mellőznünk kell. Ezek e tartományban mint egy homorú tükörben tükröződnek vissza. Még a legértelmesebbje is csak a völgye széléig látott, minden változást csak a maga kuća-ja: háza szempontjából mérlegelt. Azok a «nagy eszmék», mint nemzeti egyenjogúság, horvát vagy szerb eszme, pánszláv eszme még a klastromokig sem jutottak el. Rendet akartak: úr és jobbág्य, mohammedán és keresztyén. A három felekezet, mint három külön «nemzetiség»-nek képviselője igaz, hogy ellenségesen állott egymással szemben. A mohammedán, mint úr s mint muzulmán gyűlölte a «rajaht», a katolikus és görög keleti meg amazt.

A mohammedán régi fajtájú úrnak szent meggyőződése vala, hogy addig nincs békességben, míg a rajahnak csak egy kopogó para van a zsebében, viszont a két, egymást egyébként nem szerető keresztyén felekezet csak az urak kikergetésében látta üdvét. De ez ellenséges érzelmek közepett is az élet kemény szava megértette mind a kettővel, hogy pörüket ők magok nem intézhetik el, lenni kell egy fölöttök álló hatalomnak, melynek engedelmességgel tartoznak. Az is világos volt előttök, hogy ez a hatalom a török nem lehet. A mohammedán úr gyűlölte — nem a szultánt — az oszmánt, mint fajt, a keresztyén az oszmánt mint mohammedánt, a ki nem ad neki igazat.

Hiába igyekezett a bajokon segíteni a porta, hiába fogta pártját a földesúri elemnek. Le tudta ugyan verni a lázadást, de rendet, szervezetet megállapítani nem volt már módjában. Ezért kellett bekövetkezni az occupatiónak.

IV.

Bosznia és Hercegovina occupatioja, mint politikai tény kettős jellegű; belső s külső oldala egyaránt fontos. Belső jelentősége abban áll, hogy a Habsburgok balkáni politikájá-

nak természetszerű folyamánya. Külső vonatkozásában pedig az emberiség nyugoti fele szemében olyan egy kísérlet, mely, mint a bevezetésben is mondók, hivatva van megbizonyítani, mennyiben lehet a keletet, illetőleg az európai keletnek ezt a szélső részét európai eszközökkel a nyugot keretébe illeszteni.

Két megdönthetetlen igazságot a történelmi fejlődés bizonyít, azt, hogy a Habsburgok az iszlámmal szemben sohasem foglaltak el ellenséges álláspontot s mondhatni antiszeptikus politikát folytattak a török birodalom fölbomlási tüneteivel szemben, de világos az is, hogy a török kormányzat, mely pedig a mohammedán életnézlet alapján rendezte be országait, Boszniában meg egy hitet vallott urával a közjogilag egyedül döntő nemesség, az európai eszméket nem tudta meggyökereztetni, mert mohammedánjaival nem bírt.

Midőn királyunk kormányzatának jutott osztályrészül a föladat, hogy megtegye azt, a mivel megbízták: rendet hozzon be, mely nem volt, többféle utat választhatott. Csinálhatott volna tabula rasat. Keleti jogelv, hogy a kié az erő, az a hatalom. Nem ilyen tételes formában ugyan, de tényleg így fogja föl ezt a keleti hódítók történetphilosophiája. Tehette volna, hogy követi a fölszabadult balkáni államok, vagy Oroszország példáját, a kik mohammedán lakosságot kaptak alattvalóként. Ez államok: Románia, Görögország, Szerbia, Bulgária a jogegyenlőség elvét vallották ugyan, de a mohammedán elemmel részint nem törődtek, vagy elköltözéseket, megfogyásokat elősegítették. S előtte volt végre az, a melyet követett: a meglévő állapotok fokozatos fejlesztése alapján megkísérteni a jogegyenlőség megvalósítását. Mint conserváló nagyhatalom nem is tehetett egyebet. Erre utalta egyébként még a monarchia két államának a közvéleménye is.

Ausztria tartományainak újabb fejlődésében az egyes részeket lakó fajok közti egyensúlyért foly a politikai küzdelem s a *sum cuique elve* minden pártnál bizonyos fokú visszhangra talál.

Nálunk, a hol a török birodalom elmállási folyamata bizonyos aggodalmakat költött, s a hol 1848 óta bizonyos erkölcsi hálaérzet vert gyökeret a törökség iránt, az a vélelem uralkodik s uralkodott, hogy a bosnyák «törökség» elnyomása káros hatással járhat. Csak magyarázatképp jegyezzük meg, hogy a bosnyák mohammedán fajilag délszláv bos-

nyák, s ugyanazt a nyelvet beszéli, mint vérrokon katolikus és szerb hitű nemzettársa. Ez a török rokonszenv újabb keletű, de hozzátartozik politikai rokonszenveink leltárához. Csodálatosképen alig zajlott le (1718.) nálunk a török hódítás árja: az oszmánság hatásának néhány szón, néhány mecset-töredéken s az oláh és szerb beköltözött népség eszejárásának egy-két vonatkozásán kívül alig maradt nyoma. Megszűnt a török viszony teljesen, s épen azért, mert az oszmán hódítás letarolta a mai Szlavónia s Délmagyarország régi magyar néprégeit: a hová idegenek telepedtek, a múlt század óta mi csak a balkáni népek révén érintkeztünk a törökséggel. Sőt még nyelvészetiileg is sajnálatos módon — egy-két fényes példán kívül — nagyban nyilvánul a közöny a török nyelvek iránt. Mindez azonban nem gátja a politikai rokonszenv bizonyos mértékének, melyet azonban nem követett a török birodalom gazdasági kihasználásában az az eredmény, mely ily rokonszenv után várható lenne.

Noha a jelzett belső politikai fölfogások is megerősítették az osztrák-magyar politikát conserváló irányában, de a legprimitívebb politikai érzék is a mellett szólott, hogy Boszniában a széthúzó elemeket egyesíteni kell, s ezért egyiket a másik rovására nem lehet előnyben részesíteni. Ezért — bár a proclamatiók rendszerint ephemer becsüek szoktak lenni — teljesen igazak a szavak, melyekkel hadseregünk Boszniába vonulását jelezte az 1878 július 28-iki kiáltvány, melyben megígérték a törvény előtti egyenlőséget, az élet-, vagyon-biztonságot, a vallás és szokás föntartását.

De ennél egyebet nem is mondhatott az új souverain. Hiszen arra vállalkozott, a mit az előbbi souverain nem tudott megtenni: mindenkinek egyforma jogot akart biztosítani. Ez esetben arról szó sem lehetett, hogy a mohammedánok hitelét megcsorbítsa, őket leszállítsa. De, tegyük föl, hogy hódítani akar. Hát akkor ildomos cselekedet volna-e egy 400 év óta mohammedán világnézetben fölnövekedett elemet, mely lelkének legfinomabb szálaival hitén csüng, melyé a befolyás, a föld: épen hitében támadni meg. A Habsburgok megvédték volna a mohammedán hitet akkor is, ha a portával 1879 apr. havában kötött conventio 2. czikke erre nem kötelezte volna őket. Azonban a monarchia többet tett a mohammedán hit megvédésénél. Támogatta a mohammedán egyházat s támo-

gatása a mohammedán hit elvei tisztaságának föntartására irányult.

• Mig ugyanis oly országokban, a hol az iszlám, mint államvallás megszűnt, legjobb esetben csak túrt felekezeti számba vették az ozmán uralom megszűnte után, addig Boszniában mondhatni a legparányibb részletekig terjedő gondossággal ügyeltek polgári s katonai kormányzat egyaránt a mohammedán vallási szervezet különlegességeire. Számot vetettek a mohammedán nő helyzetével s a mohammedán házi joggal. Jellemző, hogy eddig egyetlen panasz sem történt abban az irányban, hogy mohammedán nőt kíváncsi vagy durva kéz illetett volna fátyola lerántásával. Igaz, hogy e tekintetben a keresztyén bosnyákok loyaltitása is nagyban hozzájárult a mozlim nő sértetlenségének megóvásához, de megtörtént volna ez, ha a kormányzat mohammedán ellenes szellemben fogja vala föl hivatását? Ez a mohammedanophil irányzat odáig ment, hogy a mohammedán nő helyzetét az iszlám megengedte korlátok közt, az európai műveltség nyújtotta humanismushoz közelébb igyekezett hozni. Meghonosították a nőorvosok intézményét, a kik nagy tapintattal megnyerték a mohammedán asszonyok bizalmát s évről-évre több asszony veszi igénybe a nőorvosok segédelmét.

A polgári törvénykezés ugyancsak tiszteletben tartja a mohammedán nő különállását. Talán keveset mondunk ezzel, mert nem annyira tiszteletben tartásról van szó, hanem nyíltan meg kell vallani, hogy a török eljárási szabályok vannak érvényben. Ha asszony kerül a törvény elé, mindenkor bizalmi férfiúnak kell jelen lenni, esetleg a község előljárójának s a kadin kívül senkinek sincs joga megállapítani a mohammedán nő azonosságát. Mikor hivatalból házmozást, vagy egyéb eljárást rendel a törvényszék mohammedán háznál, eleve értesíteni kell a ház népét, hogy az asszonyok még idejekorán elrejtőzzenek, vagy legalább fátyolt öltsenek. Ilyenkor is a mohammedán községi előljáró, vagy más ugyancsak mohammedán bizalmi férfiú jár közbe.

Ez a kicsinyességig menő gondoskodás még a népszámlálás alkalmával is érvényre jut. A népszámlálás közegei nem mehetvén a mohammedán házakba, egyszerűen elhiszik, a mit a férfiak bevallanak. Ez oknál fogva az egyébként igen részle-

tes és megbízható népszámlálás a mohammedán nők számát illetőleg hézagos.

Ugyancsak tekintetbe veszik a mohammedán szertartásokat a bosnyák-hercegovinai csapatoknál. Rituális kosztot kapnak, helyet rendelnek nekik, a hol imádkozhatnak, mosásaikat végezhetik s külön katonai lelkész (imám) ügyvel vallaserkölesei kötelességeik teljesítésére. Tapasztalásból mondhatjuk, hogy a bosnyák mohammedán a katonaságnál tanulja meg voltaképp vallása lényegét s nem érdektelen culturtörténeti tünet, hogy a XX. század elején egy keresztyén hadúr ügyeltet a mohammedanizmus pontos és szabatos megtartására. Az orosz, angol és bulgár hadsereg mohammedánjait is kimélik vallási tekintetből, de nem törődnek velök, mit cselekesznek a katonai fegyelem megengedte lelkiismereti korláton belül, a mi hadseregünknel azonban megkövetelik, hogy vallásukat és szabályaikat híven kövessék. A bosnyák mohammedán katonát, ha Ausztriába vagy Magyarországra van is vezényelve, egyaránt kötelezi a lelki fegyelem, Bécsben, Grácban s Budapesten külön temetőket hasítottak ki számukra.

Ez az — mondhatjuk bizvást — államilag elrendelt mohammedán irány végig kíséri Mohammed követőit a kórházban, a vizsgálati fogságban, fürdőhelyeken, sőt a zeniczai fegyházban is.

Valljuk meg, hogy ez irány talán a túlságba is ment. Általán véve mohammedanophilé lett az a sok helyről összeverődött tisztviselő és szeretettel teljesítette a kormány parancsát. Félő, hogy ez az új kormányzat, mint Jozsua, meg akarta állítani a napot hanyatló útjában nem hogy ellenfeleit le, hanem hogy szándéka becsületességéről meggyőzze. A ki valamikor egykor töröklakta területeken járt: Szerbiában, Rómában, a Krimben, sőt Bulgária nyugati részeiben, még megláthatja a házak elrendezéseiben a keleti jelleget, de a mecsetek vagy eltűntek, vagy legföljebb hírmondónak maradt közülök egy-kettő. Ez a jelenség hihetetlen gyorsasággal állott be. Hiszen csak Budapest XVI. és XVII. századbeli állapotát ha nézzük, teljesen keleti, török város van előttünk. A visszafoglalás után, — hogy ismételjük a példát — mintha valami varázsló vesszővel illették volna, hírmondónak maradt meg a maig is roskadozó kis imaház ott fönt a Rózsahegyen. Oly természetesnek találták a keresztyén hadak, hogy a hitvány

mecseteket fölgűjtsák, a jobbakat meg katonai czélokra használják, mint a mily természetes állapot vala, mikor a hóditó török, tágasabb helyiség hiányában annak idejében a keresztyén templomokat használta raktárul. Érthető, hogy a nép s a papság a templomfertőztető pogány török katonában a keresztyénség tudatos lealázóját látta, pedig a janicsár csak kaszárnya és istálló hiányában szemelte ki alkalmas helynek a tágas templomot.

Mikor azután a török birodalom egymásután föladta hóditmányait, legelőbb a mecsetek tűntek el. Oly önként értetődő dolognak tartá ezt a keresztyén közvélemény, hogy a ki conserválások iránt szót emelt volna, bizonyára pogány, vagy hazaáruló hírébe keveredik. S a mint a középkori barátok mondásából: «a hová hun teszi a lábát, ott fű nem nő többé», szálló ige lett, azonkép a mai lyrikusok és költői lelkületű útleírók unottos-untig ismétlik, hogy a harang szava elűzi a muezzinot, a mecsetek kikiáltóját.

Egykor török területen mindez bekövetkezett. Csak épen Boszniában nem. Sőt az történt, hogy ez országban, a hol az ozmánáság tisztán fajilag soha gyökeret nem vert, rendre épülnek a mecsetek. Megesett itt is, hogy az occupatio hevében katonáink sem tudtak jobb helyet találni rakodónak, mint a jobb anyagból épült mecseteket. Így Focsában 11 mecsetet foglaltak le, mert kőből épültek. A polgári kormányzat váltig azon volt, hogy ezeket a mecseteket visszaszerezze s nagy áldozattal sikerült is. Ma megannyi focsai mecset helyre van állítva, még pénzt is adtak (3400 koronát) a diszítésökre.

Modern s liberális szempontból ez szép cselekedet volt a kormánytól, vagy mondjuk, a normális politikai consideratio szerint tapintatosan járt el. Kérdés azonban, helyes volt-e a keleti néplélek szempontjából? Idővel belenyugodtak volna az elkerülhetetlen végzetbe, hiszen a katonai szempontot ellensmondás nélkül jogosultnak ismerték el a szultán idejében is. Bizonyára beletörődtek volna most is. Elismerést azonban nem aratott érte a kormány, hisz kötelessége volt, mondták.

Tévedés volna azonban elvont európai elméletek alapján méltatnunk az állam s a mohammedán egyház közötti viszonyt. Igaz ugyan, hogy a mai bosnyák kormányzat nem kívánja, hogy bizonyos felekezethez tartozzanak polgárai. Elve, hogy a politikai és polgári jogok gyakorlata a vallástól

független. Senkit sem kényszerít, — a katonákat nem tekintve — hogy a saját felekezete szertartásaiban részt vegyen, végrehajtó közegei azonban megjelennek megannyi felekezet szertartásos ünnepélyei alkalmával. A vallásfelekezetek közti átjárásnál a világi jogot ismeri el érvényesnek, a házassági jogot érintetlenül hagyván. Noha a lelkiismereti szabadság legkisebb vonatkozásaiban is meg van óva, az egyes vallásfelekezeteket nem tekinti magántársaságoknak, mert ez ellenkeznék a történelmi fejlődéssel, de főleg a nép vallásos meggyőződésével. Közjogilag és valláspolitikai szempontból 1878 előtt a mohammedán vallás államvallás volt, ma a keresztyénnel egyenjogú, bevett, tehát történeti individualitásának föntartásával megóvott felekezet. A bevett vallás fogalma azonban nem ugyan codificálva, de tényleg — csak a vallások mai formái helyzetére értendő, mert a mohammedán vallás vonatkozásainak értékelésénél számot kell vetnünk azon fogalmakkal, melyek gyökeresen eltérnek a keresztyén világnézlettől.

Tudni való, hogy az iszlám nem ismer oly egyházi szervezetet és papi hierarchiát, mint a minő a keresztyén egyházaké. Nem ismer voltakép egyházközsegeket sem, hiányzik az egyházi élet egyes szerveinek tagozata. Az «imám» az előimádkozó, ő végzi rendszerint a circumcisiót és köti meg a házasságokat az esetben, ha nem a «kadija», a bíró előtt kötötték a felek. Theologiai képzettséget csak akkor kívánnak tőle, ha egyúttal «chatib» is, azaz pénteki előimádkozó valamely nagy mecsetben. A szultán, mint az egyház feje, egyszersmind imám is. Az iszlám értelmében ő gyakorolja a legfőbb világi és egyházi hatalmat, ez utóbbit a «sejh ül iszlám» által. Az imámot vagy a község választja, vagy az alapítványi mecsetek mellé az alapítvány gondnoka nevezi ki. A legelső imám családjából származó alkalmas férfiaknak előjoguk van ez állásra. Ha többen tartanak az állásra jogot, az esetben a kadi dönt; határozatára a muftinak is van befolyása, a mennyiben a jelöltek képességét megvizsgálja. Csak a legfontosabb chatibi állások betöltése van a sejh ül iszlámnak föntartva.

Az imámok, mint kizárólag egyházi teendőkkal megbízott férfiak mellé sorakoznak az ulemák, mint egyházi jogtudósok, továbbá a muftik. Ez utóbbiak okirattal kinevezett tisztviselők, kiknek az a hivatásuk, hogy akár a feleknek, akár

a hatóságoknak egyes konkrét egyházi vagy jogi kérdésekre véleményyt (fetva) adjanak.

Mint hogy a mohammedán jog (a seri) nemcsak az egyházi dogmákat, hanem a köz- és magánélet legkülönbözőbb viszonyaira vonatkozó jogszabályokat is tartalmaz, a bírák (kadi) is egy csoportba tartoznak a tisztán egyházi tisztviselőkkel.

Ez utóbbiakhoz kell még sorolnunk a hodzsákat is. Hodzsa tulajdonképen végzett theologust jelent, voltaképen azonos az ulemával. Rendszerint azonban az alsóbb fokú intézetek tanítóit nevezik hodzsának. A hodzsát az iskolafőntartó nevezi ki, illetőleg az fogadja föl; az állami iskoláknál alkalmazottakat tehát a kormány. Az 1869-ben kelt török iskolai törvény (1285, 25. Dzsemaziul asir) értelmében az elemi- és középiskolák tanítóit a tartományi tanügyi bizottság nevezi ki. Alapítványi iskoláknál az első hodzsa képesített utódainak előjoguk van ez állásokra: ha többen pályáznak, a kadi dönt.

A vázoltuk laza szervezet Boszniában és Hercegovinában is fönnállott a megszállás után, azonban magok a mohammedánok megérezték, hogy a szervezett keresztyén egyházak mögött elmaradnak és némi irigységgel vegyes féltékenységgel tekintettek emezek satutumaira. Már 1879-ben megpendítették egyes előkelő mohammedánok az autonóm bosnyák mohammedán egyház eszméjét és Ő Felségéhez folyamodtak bizonyos szervezetért. Kérésöket teljesítették s 1882-ben életbe lépett a «reis el ulema» (a törvénytudók feje) állása, melléje pedig négy tagból álló tanácsot (medzslisz el ulema) rendeltek. A reis el ulema ép úgy, mint a római katolikus és a keleti orthodox érsek, egyházának fejeként szerepel s tanácsa tagjaival egyetemben az államtól nyeri évi javadalmazását.*)

Ilyeténképen a mohammedán felekezetnek oly szerve létesült, mely a mohammedán egyházi és különleges jogi ügyek legfőbb fokú közege.

A mohammedán egyházi szervezetnek ez az állami támogatása azonban kiterjed a hitélet minden ágazatára. Nemcsak a reis el ulema, a bosnyák iszlám feje s az ország külön-

*) 16,000 korona évi fizetést, a tanács tagjai úgy, mint a római katolikus kanonokok és a keleti orthodox consistorium tagjai 4000 korona fizetést húznak a kincstártól.

féle vidékein államilag kinevezett nyolcz mufti alkotja a mohammedánság törzsét. A kormányzat életet akart lehelni az egész bosnyák iszlamba. Nem újításról volt szó, de a mohammedánság kulturális vérkeringését kívánták lüktetésbe hozni azon az alapon, melyet hitők megenged. Első sorban a mohammedán oktatásügy szervezésének a megindítása került napirendre, az a kényes kérdés, melyen leghamarább megtörik az európai törekvés, ha túlságos igekezzettel akar alkotni.

Nyugoti elveken megülő európai keresztyén állam, ha modern irányát minden áron érvényre akarja juttatni, a mohammedán iskolákkal nem törődött volna. Tegyenek a mit akarnak, ez lesz a «sub hoc signo vinces» jelszava. Az állam fölállítja az állami iskolát, oda járhat mohammedán is, a mit aztán magánúton művelnek — zügiskola, melylyel a kormány csak rendőri szempontból törődik. De nem ezt az elvet vallották Boszniában. Kimondották ugyan, hogy az állami nép- és középiskolákba bármily felekezetű gyermekek járhatnak, de állami protectióban részesültek a külön mohammedán felekezeti iskolák is. Az állami, vagy a mint itt nevezik, közös iskoláknál 1894 óta külön — országos pénzből fizetett — mohammedán vallástanítókat alkalmaznak, 1894-ben 96 ilyen hitoktató volt, 1900-ban van 112.

1894-ben mohammedán vallástanítókra 38.290 koronát költött a kormány, ma 44.400 koronát, a vallástanításra költött hét évi somma: 251.230 koronát tesz. Ehhez járul még a különböző közép- és kereskedelmi iskoláknál tanító mohammedán vallástanárok illetménye 1890—1900. 72,046 korona összegben.

Mindezt azonban természetes kötelezettségnek tartjuk. Rokonszenvét a mohammedánok iránt azzal mutatta meg a kormány, midőn külön felekezeti oktatásügyöket fölkarolta. Számot kell mindenekelőtt vetni a mohammedánok ama pädagogiai alapelvével, hogy gyermekeiknek előbb nem szabad semmiféle világi oktatásban részesülniök, mielőtt az iszlám vallási tételeit bizonyos fokig el nem sajátították. Ezeket, de csakis e vallási ismereteket szerzi meg a mohammedán gyermek saját felekezeti iskolájában a «Sibian Mektebi»-ben, a hol 5—6 évig is eltanul s csak azután kerül az elemi iskolába, a hol keresztyén társaihoz képest idő dolgában természetesen igen nagy veszteséget szenved.

A török birodalmi iskolatörvény segíteni akart ezen a bajon s elrendeli, hogy a mekteb, a mohammedán népiskola, négy évi tanfolyamot foglaljon magában. A török és arab íráson kívül tanítsák a számvetést, földrajzot s a török történetet. Ámde Boszniában a török uralom idejében a törvénynek épen ezt a rendelkezését nem hajtották végre. Tanítják ugyan a vallást, az arab betűk írását és olvasását, betanítják a korán olvasására a gyermeket s arab nyelven imákat magoltatnak be velők. Arab nyelvet azonban nem tanítottak s itt aztán igazán beállott a magyar példabeszéd negativuma: beszéltek arabul, bár nem tudtak arabul. S ez az észgyilkosság 5—6 évig eltartott.

A mohammedán értelmiség világlátott része leginkább érezte a vallásitanítás kizárólagos s nem is módszeres oktatásából folyó hátrányokat. Körükből indult meg 1894-ben az a mozgalom, mely a mektebek reformját napirendre tűzte. Az volt a cél, hogy a mohammedán gyermek legelőbb avatassék ugyan be vallása elemeibe, de már három év múlva léphessen az elemi iskolába. Ebből áll a reform-mekteb (mekjatib i ibtidaje) mozgalom.

Szükség volt tehát magasabb képzettségű hodzsákra s pénzre, melyből e reform-mektebeket föntartani lehessen. A hodzsák képzését egy külön mohammedán tanítóképző intézet fölállításával a kormány kezdeményezte. Így jött létre Szarajevóban a «Dar-ul-muallimin» nevű mohammedán praeparandia, melyre a vakuf-alap évenként 6200 koronát fordít.

A reformmektebek költségeinek a fedezését illetőleg öszszegyültek az előkelő mohammedánok és ulemák s azt vélték, hogy az országos vakuf alap fölöslegének egy részét kell arra fordítani, azután pedig föl kell szólítani a mohammedán lakosságot, hogy e célra járasonként alakítandó küldöttségek útján vagyoni állapotukhoz mérten adakozzanak. A küldöttségek megalakultak s az országos vakuf-bizottság vette kezébe az önkéntes megajánlások ügyét. A bihácsi kerületben önként megajánlottak 16,000 koronát, a travnikiaiak 20,800 koronát, a szarajevói kerületben 9830 koronát. A fővárosban: Szarajevóban csak 2106 koronát ajánlottak meg tavaly, mert a nagykereskedők s a birtokos osztály ellenezte ezt a reformot. A kormány e társadalmi mozgalmat azzal segíté elő, hogy a máig létesített 59 ilyen reform-mekteb föntartásához évi

20,000 koronával járul. A mosztári kerületben, tehát Herczegovinában 12 ily reformált mekteb van s míg átlagban 10,700 mohammedánra esik egy új rendszerű mekteb, Herczegovinában 4700-ra jut egy.

Mindamellett, hogy a mohammedán reformtanítás ily előhaladást tesz, a régi módu mektebek száma nem fogyott meg. Herczegovinában például 1882-ben 47 régi mekteb volt 63 hodzsával s 7500 korona föntartási költséggel, ma van 53 régi rendszerű iskola 91 hodzsával, 25.500 korona évi költséggel. (Ebből átlag 12000 koronát a reformált 12 mektebre le kell vonni.)

Ha csak a számok nyelvét akarnók megszólaltatni, nagyon röviden végezhetnénk. Kimutathatjuk, hogy valamint ma nincs keresztyén kormány, mely országos pénzből annyiit áldozott volna mohammedán cultus-czélokra, úgy azt is bizvást állíthatjuk, hogy oly rendszeresen a mohammedán török kormányzat sem segélyezte állama vallását, mint a hogy azt a mostani bosnyák kormány teszi. Ha az egyházi szervezet, az iskolákra s külön cultus-czélokra, mecsetek építésére, a mohammedánok látogatta állami (ruzsdié) polgári iskolák (6) érdekében tíz év óta tett kiadásokat illeti, a végsomma 1.155,751 koronát, évenként átlag 155,575 koronát teszen. Ez összegben még diszlövések czimén is szerepel 2000 korona évenként, ennyiit lövöldöztet el az ország a Ramazan ünnep alkalmával.

Az állam nyújtotta összegbe nem tudjuk be az országos vakuf alapból ugyanerre a célra fordított évi 150,000 koronát, melynek tíz éven át 1.500,000 korona felel meg.

Nyugot-európai szemmel nézve a dolgot, e számokkal a kérdést eldöntöttnek kellene gondolnunk. Csodaszamba menne azonban, ha a mohammedán hitéletnek ez az intensiv fejlődése az általános megalégedés érzetét költötte volna életre a 400 évig formáiban, gondolkozásában megcsontosodott bosnyákokban. Hogyan is üdvözlje örömmel azt, a mit «idegenek» nyújtanak neki, mikor a kevesebb, saját khalifájától a szultántól sem kellett neki? Eszmeköre kizárólag hite körül forogván, a legcsekélyebb változás is újítás az ő szemében. A mi új, az nem a régi, tehát rossz. Arra nem gondol, hogy hite nem zárja ki a haladást, az ő hitének nem kell az, a miről el tudják vele hitetni, hogy azt az «idegen» hozta be — az ő kárára. Látja maga körül a keresztyén felekezetek fejlődését, ipar-

kodását. Régen is akartak ezek a keresztyének haladni, de akkor egy hatalmi szóval letilthatták őket s most épül a sok kőtemplom. Épít ő is dzsámiát (mecsetet), de rosszúl, fogad hozzását, de szegényesen fizeti. Azt ugyan eltűri, hogy keresztyén is legyen a világon, de hogy ő, az államvallás követője, a régen alig tűrt keresztyén *mellé* van rendelve, ezt a vallásszabadságot csak kényszernek tekinti a mohammedán, kivált ha akad próféta, a ki hirdeti. S ilyen hogyne akadna? Lám a mektebi ibtidájekben (reform) meghamisítják a vallást, oda ne küldjék a gyermekeket. Mit akarnak veletek? Adja oda nektek a vakuf pénzét, hisz óriási pénzt kamatoz az a kormánynak, — mert azt hiszik, hogy a kormány foglalta le, — telik abból. Lám a szerbek és keresztyének mennyit kapnak, s ti? semmit, vagy nagyon keveset. Nekünk mohammedán bank kell, mely mindazoknak a vagyonát 30%-ig átvegye, a kik csődbe kerültek. Efféléket beszélnek annak a népnek, mely a bankról csak annyit tud, hogy az olyas valami, a minek lenni kell.

Teljesen érthető tehát, hogy a mohammedánságnak csak a kisebbik, intelligensebb része indította meg a saját érdekében a mohammedán reformot, a nép nagy tömege közönyösen vette s csak azt érti meg, a miről elhitetik vele, hogy a vallása ellen van. Mit tegyen a kormány? Semmit, mint a török? Az esetben elpusztul a mohammedán hitélet, mert ily haladni nem tudó kezekben nem tud s akar beilleszkedni az állami akarat keretébe. Vagy maradjon meg a vallás és jogegyenlőség elve mellett? Egyebet nem tehet. A bosnyák kormány ellen emelt vádak közül csak egynek lehet némi jogsútsága — nyugot-európai szempontból: annak, hogy a mohammedanismus haladó-képességébe vetett rendületlen bizalmával a mohammedán elemet teljesen a maga célzattaiért lelkesedőnek gondolta. S e tekintetben eddigelé legalább sehol sem tapasztalt mohammedán-barátságból a legnagyobb mohammedán cselekedetet vitte végbe: megmentette Boszniában az egyházi vakuf-alapokat — a mohammedánok számára.

VI.

A vakuf kegyes alapítvány a mohammedán egyházi jog értelmében. Az alapítvány szólhat mecset, isteni szolgálát,

időnkint hozandó bárányáldozat, népkonyha, kórház, fürdő, kút, vízvezeték stb., tehát vagy egyházi vagy egyéb olyan köz-cél javára, melynek hasznosságát a korán és kiegészítő iratai közvetetlenül vagy közvetve elismerték. Az alapítvány tárgya mindenkor jövedelmet hajtó ingatlan, tehát szántóföld, bérház, árúraktár stb. Az alapítványul rendelt ingatlan neve «mekufé» s az ilyen ingatlan elidegeníthetetlen. Csak a használati jogot lehet másra átruházni, maga a tulajdon mindenkor a vakufé marad. A jövedelem egy részét az alapító magának és utódainak tarthatja fönn.

A kinek ingatlan vagyona van, abból vakufot alapíthat. Minden egyes vakufot a külön gondnok, a «mutevelli» kezeli. Az első mutevellit az alapító nevezi ki és ő rendeli el, hogy jövőben ki és mi módon nyerje el e tisztet. Gyakran bizonyos családokban öröklődik a mutevelli hivatala. Törökországban számos császári (a szultántól alapított) vakuf is van. Ezeknek a kezelésére külön vakuf-ministerium áll fönn Konstantinápolyban, mely egyúttal a sejh ul iszlammal együtt a magán vakufok fölött fölügyeletet gyakorol. A vakuf-ministerium külső közegei a tartományokban és járásokban székelő vakuf-igazgatók és felügyelők.

E szervezet mellett is igen hiányos volt a fölügyelet a megszállást megelőző hosszú anarchia alatt. Boszniában teljesen megszűnt minden ellenőrzés. A «mutevellik» sajátjuk gyanánt kezelgették a gondozásukra bízott vakufokat és csakhamar nagy híja támadt a mecsetek, az isteni szolgálat és az iskolák föntartására szükséges eszközöknek. Ehhez járult, hogy a török időbeli vakuf-hivatalnokok Boszniát a megszálláskor nagyobbára elhagyták, a nyilvántartási jegyzékek nagy részt elvesztek, az egyes mutevellik pedig jobbnak látták nem jelentkezni.

Már 1880-ban hangoztatták a jobbravaló mohammedánok, hogy a vakufok ügyét rendezni kell. Lassanként azután fölkutatták az alapítványokat és 1883-ban megkísérlette a kormány a vakuf-igazgatás első rendezését. Az akkori szarajevói polgármester, ki mollah-rangban álló ulema volt, elnöklete alatt hét tekintélyes és törvénytudó mohammedánból és két a török nyelvben jártas hivatalnokból bizottság állíttatott föl, melynek föladata volt: első sorban az összes vakufokat kikutatni és számba venni, azután a mecsetekre, valamint a mutevellikre

fölügyelni és ez utóbbiak számadásait megvizsgálni. E bizottság támogatására minden járásban járási vakuf-bizottság alapítottatott a «kadija» elnöklete alatt a főmecset inamjából, a székhelyen levő iskola hodzsájából és a járási bizottság (medzslisz) két mohammedán tagjából. Egyszersmind határozatba ment, hogy az egyes vakufok jövedelmi fölöslege (tehát az az összeg, mely az alapító megjelölte cél kielégítése után fönmarad) az országos központi bizottságnak szolgáltatandó be. Ez a rendelkezés megfelel az 1863. évi török birodalmi vakuf-törvénynek, mely 12. §-ban azt rendeli, hogy ha a gondnok (mutevelli) kezén a vakuf jövedelme elvész, vagy ha az alapítvány célja megszűnik, a jövedelmet a császári vakuf-kamarába, (tudniillik a későbbi ministeriumba) kell beszolgáltatni. Tekintve a boszniai vakufok állapotát, ez intézkedést az összes vakufok jövedelmi feleslegére ki kellett terjeszteni. Az országos vakuf-bizottság a befolyt összegeket a törvényesen szedett vakuf-illetékekkel egyetemben az alapítványok szellemének megfelelőleg, azaz szűkölködő vakufok segélyezésére, mecsetek és mohammedán iskolák föntartására használta föl. Hogy az alap gyarapodjék, a bizottság bérházakat is építtetett, melyek jövedelme az országos vakuf-alapba foly.

Az új rendezés természetesen nem tetszett számos mutevellinek, ki az alapítólevél értelmében csekély díjazásban részesült és ezért megszokta a jövedelmi fölösleget saját céljaira fordítani, s önczélnak tekinté saját személyét. Panaszkodni kezdtek tehát, hogy az országos vakuf-bizottság a fővárosi intézeteket a vidékiek hátrányára előnyben részesíti, hogy a jövedelmi fölösleget, mely az illető vakufot illeti, a seri ellenére más célokra fordítja.

Hogy e panaszoknak eleje vétessék és a vakufok központi kezelésének célszerűsége még jobban érvényre jusson, 1894-ben újra szervezték az országos vakuf-bizottságot. E szerint a bizottság huszonegy mohammedán tagból áll, úgy, hogy minden kerületet legalább két tag képviseli. E nagy bizottság évenként néhány hétig ülésez, elnöke és két másik tagja pedig a szükséges segéd- és irodai személyzettel együtt állandóan, mint «vakuf-igazgatóság» működik Szarajevóban. Kormánybiztosként az országos kormány egy tisztviselője szerepel. Az országos vakuf-bizottság minden vakuf-ügyben a kormány jóváhagyásának föntartásával határoz.

Ez a rendezés megfelelt az intelligens mohammedánok kívánságának, meg is elégedtek vele. Nem is tehettek egyebet. A merre tekintettek, látniok kellett, hogy a török birodalom egykori tartományaiban az egyes kormányok nem törődtek a vakuffal. Igaz, hogy egyik-másik nem elegyedett belé a kezelésbe, de nem bánta, bármire fordítják is a jövedelmet — a mutevellik. Így legalább hamarabb magva vész az iszlámnak. Szerbiában egyszerűen expropriálták a mohammedán egyházi vagyont oly áron, a mint nekik tetszett — a porta beleegyezésével. Az orosz birodalomban: a Krimben már alig van nyoma a mohammedánságnak, a Kaukaszban pedig nem törődnek vele. Igaz, hogy az orosz állam-egyház megkíséرتette a mohammedánok térítését is. Kísérleteit azonban nem koronázta valami fényes siker. Az orosz jogélet kénytelen az inoródjeczek, az ázsiai népek belső igazgatásának a különállásával számot vetni s e kereten belől az iszlámnak is megadja a vallásgyakorlat lehetőségét. Az a nagy különbség van azonban az orosz rendszer s a mienk között, hogy amaz tűri a mohammedánt, de fejlődésével nem törődik, mi pedig a jogegyenlőség és egyforma jogosultság alapján állunk. Az orosz ázsiai rendszert követ, a keresztyén szultanatust alapítván meg úgyszólván világbirodalma sokféle vallása fölött. Ezt a rendszert a nyugaton követni ép úgy nem lehet, mint a hogy az orosz birodalomnak, illetőleg orthodoxiának érdeke ellen való lenne, ha a szabad vallásgyakorlat consequentiáit rögtön elfogadná.

Romániában a Dobrudsza területén a szultántól kinevezett mufti ellenőrzi a vakufokat, melyeket a községek bizottságai kezelnek. E bizottság élén áll a gondnok, mellette egy pénztárnok s két bizottsági tag működik. A román kormány nem törődik velök. Thessaliában a hellén kormány egyszerűen ignorálja a vakufokat, irányzata a birtokeladás lévén. Megtűrik, hogy a vakufokat «csöndesen elsajátítsák».

A bolgár fejedelemségben nemcsak a porta souzerainitására, de a mohammedán lakosság számára való tekintettel is (329.657 férfi, 313.601 nő) figyelemben részesítik a mohammedán intézményeket. Az egyház élén áll egy főmufti, s alatta huszonkét kerületi mufti működik. A mufti fölügyelője az egyházi vagyonnak, melyet községenként öttől nyolcz, a városokban héttől tizenöt tagból álló választott bizottságok kezeltetnek egy pénztárnokkal, kinek 1500 francnál nem lehet

nagyobb fizetése. A vakuf eladásoknál, cseréknél a közoktatásügyi minister beleegyezése szükséges. A pénzügyi hatóságoknak joguk van bármikor megvizsgálni a bizottsági pénztárakat s a költségvetéseket a kerületi főnökök hagyják jóvá. Az államhatalom tehát szigorú ellenőrzést gyakorol az 1895 szeptember 15-dikén kibocsátott ideiglenes szabályzat értelmében is. *) Ezeknél kedvezőbb az állami támogatással ügyszólván protegált vakuf-igazgatás Boszniában, melynek egyes eleveit különben a bulgárok és egyéb külföldi kormányok is figyelemre méltatták. Az angol kormány már 1894-ben értesítést kért a vakuf-igazgatás bosnyák szervezetéről Boszniában, hogy azt Ciprus szigetén alkalmazza, noha az angol-török egyezmény a ciprusi vakufok fölügyeletét a török kormánynak tartotta fenn, a mi Boszniára vonatkozólag nem történt. 1896-ban pedig a kairói angol főbiztos kérte a bosnyák igazgatás szervezési szabályzatát mintául az egyiptomi vakuf-igazgatás reformjánál.

Az új szervezet a gyakorlatban is bevált. Jelenleg 950 vakuf-alapítvány van Boszniában, melyek jövedelme 1889-ben 457.126 koronát tett. Az újjászervezés óta e jövedelem következőleg emelkedett:

1895-ben	469,830	korona
1896-ban	511,636	„
1897-ben	519,792	„
1898-ban	610,770	„
1899-ben	612,928	„

De emelkedett maga az alapítványi vagyon értéke is, úgymint:

1895-ben	8,546,186	korona
1896-ban	8,830,172	„
1897-ben	8,923,136	„
1898-ban	8,993,156	„
1899-ben kerek számban	9,000,000	„

Ez értékelkedés abból ered, hogy a jövedelem egy részét tőkésítették és többnyire házakba vagy egyéb ingatlanba fektették.

A vakufkezelés fölve, hogy minden egyes vakuf jövedelméből első sorban az alapítványi rendeltetéssel járó kiadásokat

*) *Vrjemenni pravila duhovnoto upravljenje na mjeszljumanić.* 1895. 63. sz. ukáz.

kell fedezni és csak a fönmaradó fölösleg kerül az országos vakuf-alaphoz. Jelenleg mintegy 242.000 korona a vakuf fölöslege; ebből az alap kezelési költsége 20.000 korona, a tőkésített tartalék-alaphoz csatolnak 30.000 koronát, a fönmaradó 190.000 koronát pedig mohammedán egyházi és iskolai czélokra, nevezetesen szűkölködő vakufok segélyezésére fordítják.

A vakufok illetén szervezete ellen természetesen szót emelnek azok, a kik a régi jó időkre még emlékeznek. A vidéken azt mondják, hogy «régen a mutevelli ette meg a vakufot, most Szarajevoba megy a pénz, régen sem láttunk semmit, most sincs hasznunk belőle». Majd fölhozzák, hogy a vidéki bizottságok csak szavazógépek, a vidék nem kap semmit. Nem bíznak a saját hitsorsosaikban sem, mint hivatalnokokban, az idegen meg épen nem kell nekik. Legjobb lenne megosztolni, de mert a józanabbja mégis meggondolja a beszéd értelmét, mindenkinek van egy eszméje. Csak az nem jut eszökbe, hogy ha a kormány úgyszólván ki nem vájja ez alapokat, ma ugyan vajmi kevés hodzsza kapna kenyeret. Ezt a hangulatot igen ügyesen használták föl a travniki és mosztári mohammedán szóvivők. Csakhogy mikor az «újítások» ellen szót emelnek, érvelések, sarkalatos tételök flagrans koránsértő reform. Azt akarják ugyanis, hogy az összes vakufok vagyonát és jövedelmét egy ujonnan létesítendő tanulmányi és vakuf-alap javára kell lefoglalni. Ez a tervezet pedig az egyes alapítványok szentségét sokkal inkább sérti, mint az országos vakuf-bizottság szervezési szabályzata, minek értelmében csak azon összeg folyik az országos vakuf-alapba, mely az egyes vakufok saját szükségleteinek fedezésén fölül megmarad.

Említettük, hogy az alapító a jövedelem bizonyos részét magának, illetőleg utódainak tarthatja fönn. Ezen törvényes rendelkezés alkalmat ad számos, nem sajátképeni vakuf, vagyis kis hitbizomány (evladijet) alapítására, mert a család az ilyen vagyont el nem idegenítheti, ellenben a jövedelem nagy részét élvezi. A bosnyák kormány még ezeket is fön tartja, holott az ilyen kis hitbizományoknak nemzetgazdasági érdekek nincs és keresztyén államokban csak a nagy vagyon biztosítására engedélyeznek hitbizományokat. Általában mondhatjuk, hogy minden vakuf mint holtkézi birtok a forgalmat akadályozza, és így a szabad birtokforgalom szempontjából hasznosnak épen nem mondható.

Hogy Boszniában mind a mellett nemcsak föntartották, de az országos vakuf-alap életbeléptetésével még gyarapították is a vakuf-birtokokat, csak azért történt, mert a mohammedán elem megmaradására nagy súlyt fektettek. Figyelembe vették, hogy a rendszeres egyházi szervezetet nélkülöző mohammedánoknak ilyenféle intézményre okvetlenül szükségök van, főleg azért, hogy a szervezett keresztyén egyházak mellett megállhasson.

Igaz, hogy minden kormányzat, mely nem azonosítja magát valamely felekezettel, egyformán tartozik kielégíteni az egyes cultusok jogos szükségleteit. Mikor azonban a mohammedánok hitéletét ily pragnans módon mozditja elő, bizonyos naivitás volna föltennünk a vezérlő elemekről, hogy ez eljárásokban a czélszerűségi okokat is ne vetették volna latba. Miféle kormány lenne, a mely tudja s látja, hogy ez országban a vagyon, a városi elem túlnyomó részben mohammedán, a mely évek óta érzi, hogy ha erőszakkal tépi ki a mohammedanismusnak még az elkorhadt gyökereit is, csak a gondjaira bízott társadalomnak okoz vele kárt, ez a kormány egyenesen a mohammedán élő fát akarja megdönteni?

Erre a kérdésre a választ a mohammedánság politikai szerepe és gazdasági súlya adja meg.

VII.

Boszniában a mohammedán elem túlnyomó részben a városokban lakik. A földbirtoknak pedig túlnyomóan nagy része bár százalékokban nem mutathatjuk is ki - az ő kezökben van.

Röstelljük ugyan, hogy ez úgyszólván biológiai tanulmányunkat, tételes magyarázatokkal kell tetéznünk, de tartozunk vele, ha a mohammedánság társadalmi mozgalmairól hű képet akarunk nyújtani.

A birtokjog s a kapcsolatos állapotok Boszniában a mohammedán elvek alapján fejlődtek. Az iszlám értelmében ugyanis minden föld az Istené, tehát annak a helyettese: a kalifa (a szultán) ezen a világon a tényleges főbirtokos. Ez a főelv azonban nem gátja a teljes, személyes tulajdon fejlődésének. Adhat ilyet a kalifa, vagy az illető parlagon heverő földet

fog művelés alá, avagy zsákmány útján foglalja el. A «hitetlenek»-től elfoglalt földeket a kalifa odaajándékozza vitézeinek, avagy ajándékba adja az iszlámot valló férfiaknak, a miért ezek tizedet fizetnek. Azok, a kik valamely földterület behódoltatása után térnek át az iszlámra az úgynevezett harácsot, a jövedelem 10—50%-át tartoznak adományos birtokuk után fizetni, melylyel azonban szabadon rendelkezhetnek s korlátlanul átörökökthetik családjuk tagjaira.

Igy rendeli ezt a vallási törvény: a serī. Ámde e vallási törvényt kiegészítik a szultánok világi rendelkezései, melyeket «kanun»-okba foglaltak. A legnevezetesebb ilyen gyűjtemény II. Szulejmán szultán idejéből való s Boszniában is ez alapon fejlődtek a birtokállapotok.

A bosnyák ingatlan e kanun értelmében a kalifáé, illetőleg az államé. Az állam azonban nem maga kezeli ingatlanát, hanem mohammedánoknak adományozza korlátolt tulajdonúl. E korlátolt tulajdonnak, melyről tulajdonosa sem életében, sem halála esetére nem rendelkezhetik, s mely után az államnak tizedet fizet, erazimirié, röviden mirié a neve. A mirié eleinte csak a fiágra volt átörökökthető, idők folytán kiterjeszték az örökjogot az apai és anyai ágról való édes és mostoha fivérek és nővérekre s a túlélő házasúrsra is. Törvényes örökös nem létében a birtok visszaszáll az államra, mely azt az átíratási illeték (tapu) lefizetése után másnak adományozza.

A korlátolt tulajdonnal ellentétben áll a teljes tulajdon, a mulk. Ilyenekül azonban csak a városi telkeket, illetőleg a házhelyeket és a közvetetlenül odaszögellő kerteket ismeri el a törvény. Teljes tulajdon még a serī értelmében a korlátolt tulajdonú ingatlanon épített ház, engedélylyel ültetett szőlőtő vagy gyümölcsfa. A mulk tehát megfelel a mi tulajdonunk fogalmának, a mirié azonban jelentékenyen korlátoltabb.

Voltak Boszniában --- mint Magyarországon s a pozsegai szandzsákban a török hódoltság korában --- ziamet-ek és timárok: hűbértulajdonok. Ezek a szpahi-jószágok. A szpahi-jószág voltaképp személyes birtok vala; mely a mirié és mulk tulajdonosok jogát nem érintette. A szpahi személyesen, esetleg kíséretével hadi szolgálatot teljesített, ezért kapta élete tartamára a birtokot. Ezt a hűbértulajdonat már Byzancz honosította meg pronia néven. Idővel a szpáhi fiaikra igyekeztek átörökökteni a birtokot --- csakúgy mint Byzanczban a

proniárok s nem teljesítették elvállalt kötelezettségeiket. E visszaélésnek véget vetett az 1839-iki Gül-hanei hati-serif. Ma már csak egy-két vakuf birtokban maradt meg a szpahiluk emléke, a mennyiben vannak oly alapítványok, melyek ma is az állami jövedékeket, azaz a tizedet és tapu illetéket élvezik.

Kétségtelen, hogy a mirié-birtok intézménye, annak bizonyos mértékig való közössége nagy mértékben hozzájárult, hogy a művelés alatt álló földbirtok majdnem teljesen a mohammedánoknak, mint uralkodó elemnek a kezébe került és megmaradt akkor is, mikor Törökországban megindult a közigazgatási és igazságügyi reform és a nem mohammedánok birtokképessége kimondatott.

A bosnyák modern kormányzat számot vetett azzal a körülménnyel, hogy elvesse-e gyökeresen e négyszáz év óta úgyszólván népies joggá vált anyagi birtokjog sarktételeit, vagy lépésről-lépésre igyekezzék józan fejlesztésén. Csak a dilettáns rombol a nélkül, hogy jobbat állítson a helyébe. Megmaradtak tehát a természetes fejlesztés irányzatánál, s azon voltak, hogy a mi positivumot a török kormányzat megalkotott, javítsák s lassanként változtassák. Ugyanis a török kormányzat hozta be az úgynevezett tapu-intézményt, mely szerint minden egyes birtoktestről birtoklevél állíttatott ki, melyen a birtok megnevezése, fekvése, kiterjedése, korábbi és új tulajdonosa följegyeztetett. Minden átruházás alkalmával meg kellett újítani ezt a birtoklevelet (tapu, bosnyákosan tapija), mikor aztán bizonyos díj volt fizetendő. Noha a török kormányzat első sorban épen fiscalis szempontból indult ki és a jövedékre helyezte a súlyt, kétségtelen, hogy már a tapu-levelek kiállításában az ingatlan némi individualizálása mutatkozik, s az az intézmény, ha kellő gonddal hajtják végre, jelentékeny tényezővé válhatott volna a jogi életben. A mi a török kormányzatnak nem sikerült, azt megkísértette a mostani kormány. Elkészíttette az ország kataszteri fölvételét és addig, míg a telekkönyvek elkészülhetnek, a tapu-bizottságok alakításával rendezte és megreformálta a tapu-intézményt. Jelenleg már az ország legnagyobb részében, 42 járásban megnyílt a telekkönyv és megszűnt a tapu-levelek intézménye. A gyakorlat mutatja, hogy a mirié és mulk-intézmény föntartása a telekkönyvre vonatkozólag hátránnyal nem járt, sem zavarra nem vezetett.

Midőn a birtokjogot ilyformán megkonzerválta a «keresztyén» kormány, aránylag kevés panasszal találkozott rendelkezései ellen. E kérdéseket nem is abból a szempontból kell, de nem is szabad mérlegelni, hogy N. Mujonak vagy X. Ibrónak mi a nézete a dologról. Ha történt is egy s más inconvenientia, a jogorvoslat útja meg van adva. Csak emlékezzünk arra az időre, midőn a telekkönyveket nálunk behozták — nem a II. József korát értjük, de az ötvenes években — mily érzéssel fogadta azt a birtokos elem. E részben Boszniában nem nyilatkozott ellenszegülés. Pedig ez az agrárkérdés ama nagy tényének alapmunkálata, melynek egyes phasisairól annyi szó esett parlamentekben, sajtóban egyaránt.

Mily szépen hangzik e sokszor emlegetett óhaj: a bosnyák agrárkérdést meg kell oldani, a mohammedán birtokjog tarthatatlan, a szegény földhöz ragadt kmet-et azaz jobbágyot föl kell szabadítani. A török nem tudta megoldani ezt a kérdést, azért történt az occupatio, hogy majd mi oldjuk meg, így hangzik föl a szó. Ezért elégedetlen a nép: a földbirtokos s a kmet is.

Eleve is kijelentjük, hogy nem állunk elő semmiféle programmal. Ha egy négyszázados birtokállapot fölzavarásával és gordiusi recept szerint való gyógyítása módjával állandóvá tettük volna a forradalmat, elpusztítottuk volna a mohammedán földbirtokost, a nélkül, hogy jobbágyán segítsünk, ahhoz ugyan kevés bölcsesség kívántatott. Tény, hogy a radikális megoldás leginkább azoknak a kormányzati rendszereknek a sajátága, a melyek nem ismerik a kérdést, mert ha ismernék, nem volna merszők elvállalni a felelősséget azért a nyomorért, mely az ily megoldásokat rendszerint követi.

Tévedés azt hinnünk, hogy a bosnyák keresztyén földmives — a kmet — rabszolgája, vagy legalább is jobbágya a török földesúrnak abban az értelemben, a mint nálunk 1848-ig a jobbágyság főnállott. Mondanunk sem kell, hogy ugyancsak tévednek, kik azt hiszik, hogy a bosnyák agrárkérdés azonos a nálunk jelenleg a socialis tanok elterjedése következtében mutatkozó agrármozgalommal. Boszniában ilyen mozgalomról nincs szó.

Boszniában a gazdálkodási rendszer folyománya, hogy a bosnyák mohammedán — a mennyiben földesúr — közvetlenül kevésbbé foglalkozik birtoka művelésével. A kisebb

földesúr az aga, de a nagyobb is: a bég rendszerint csak házát és házi kertjét tartja saját művelése alatt. A szántóföldek, rétek, legelők s a többi ellenben kisebb-nagyobb telkekre oszlanak; azok egyes földművesek vagy földműves családoknak adatnak, kik e földeket saját munkaerejükkel megművelik és jövedelméből első sorban az állami tizedet, és a maradékból a földesurat illető, rendszerint $1/3$ — $1/5$ közt változó járandóságot (hak) kötelesek fizetni. Ezek a földművesek nevezetnek kmetnek. Az olyan telket, melyen a kmet-család telepes, hívják csiftluknak. Egy csiftluk terjedelme $8\cdot7$ — $17\cdot4$ kataszteri hold közt váltakozik, tehát jóval kisebb, mint a régi jobbágysessio. A csiftluk magában foglalja a szántót, rétet, gyümölcsöst, a belső telket, az elkerített erdőt, legelőt s az összes gazdasági épületeket. Parasztgazdaságnak mondhatjuk tehát a csiftlukot, mely többnyire a kmet-családnak osztatlan condominiumát alkotja. E condominium az úgynevezett zadruga, vagy házközösségi rendszer, melyet az újabb kutatások alapján hajlandók vagyunk inkább a középkori adózási rendszerből folyó gazdasági formának, mint ősi vagy szláv nemzeti sajátságnak tartani. Ily csiftluk ma külön telekkönyvi egységet teszen. Az egyes földesurakat a szerint mérlegelik, hogy hány ily csiftluka van. Példának okáért N. N.-ről ha azt mondják 20 «háza» van (kuća kmeta), ez annyit jelent, hogy 20 csiftluk az övé. A szó csiftluk (igazában ciftlyk) oly területet jelent, a melyet egy pár (cift) igavonóval egy nap alatt megszánhatni. Vas megyében egy kanczaalja rétnek nevezik, a hol egy ló meglegelhet.

Az urasági föld neve begluk, a bég földje. Az a criteriuma, hogy a bég e földje kmet-jószágai közepén, vagy szomszédságában legyen. Allodialis föld tehát, melyet nem foglalhat el a kmet, s ezeken a beglukokon itt-ott még divik a robotnak egy-némely fajtája. A beglukon van az udvarház (konak, čardak), a magtárak (hambarok) s a tengerinek való kosarak.

Nincs ugyan még részletes statisztika a kmet-birtokok eloszlásáról, de annyit mondhatunk, hogy a tuzlai kerület 76 nagybirtokosa közt a legkisebb csiftlukszám 37, de például Musztajbeg Uzeirbegovicsnak 370 csiftlukja van, három Tuzlicsnek 512 csiftlukja, Szmailbég Skopljakovicsnak 200 csiftlukja. A meghalt szarajevoi polgármester Fadilpasics özvegye a szávaalji jó fekete földön 519 telket, csiftlukot bir.

A banjalukai kerületben 50 200 csiftluka van 79 birtokosnak. Ragibbeg Dzsinićnak 500 telke s Fehim effendi Gyumislić, a ki Konstantinápolyban lakik, 700 jobbágytelekkel rendelkezik. Ha minden telekre csak öt lelket számítunk, 3500 lélek él ennek a bégnek a birtokán. A bihácsi kerületben sok a 100 telkes földesúr. Legvagyonosabb: Mehemed bég Kapetanović Ljubušak özvegye: Almashanuma Babics bég leánya, (azé a Babicsé, a kit Omer basa erősen megkínzott) 337 telke van, tehát vagy 1700 lélek uralja. Jómódú ősi birtokosság lakja a travniki kerületet. 48 oly nagybirtokost ismerünk, a kinek 50 jobbágyteleknél többje van. Hafizadics Serif bég özvegyének 250 csiftlukja van, Ali bég Szulejmánpasicsnak 220, Hamdi bég Hasszánpasicsnak 200. A szarajevói kerületben a Kapetanović és Fadilpasics családok vezetnek 2--400 telekkel.

Tehát a mi fogalmaink szerint is vagyonos nagybirtokosság tartja kezében a földet itt. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a kmetek személyök szerint teljesen szabadok, a telket alkalmas időben elhagyhatják, uriszék vagy egyéb földesúri hatóság alá nem tartoznak, sőt a földbirtokostól a termelési ág vagy a művelési mód megválasztásában is teljesen függetlenek, személyes szolgálatot nem teljesítenek és földesúrral szemben csak az a kötelezettségük, hogy a telket műveletlenül ne hagyják és a földesúr járandóságát megfizessék. Nagyon hasonló tehát az aga s bég közt egyfelől s a kmet közt másfelől fönnálló viszony a nálunk is divatozott felesbérlethez, csak hogy az aga járandósága a hozadék felén mindig alul marad. De viszont szélesebb körű a kmet joga a felesbérletnél, mert ha említett kötelezettségének eleget tesz, a telekről el nem távolítható és telke halála után is családjában marad.

Rövidesen ebben áll ez a földesúr és kmetje között fönnálló úgynevezett agrárviszony, mely régi szokáson alapúl. Csak nagysokára foglalták ezt írásba. Nem csoda tehát, hogy mindkét részről számos visszaélés történt és hogy az agák, kiket a török kormány mindig védelmezett, erőszakra és önkényre hajlottak. Igyekeztek a kmetektől, kivált a jómódúaktól a kötelesnél magasabb szolgáltatásokat kizsarolni, a szegényebb agák pedig azt a szokást vették föl, hogy tavasszal mezei birtokukra költöztek és egész őszig kmetjeikkel

tartatták el magukat. Ezen és más visszaélések szították az elégedetlenséget a kmetek között elannyira, hogy 1859-ben végre a porta is megsokallta a panaszokat s a keresztyén kmetek küldötteit fogadta Konstantinápolyban. A porta abba a különös helyzetbe jutott illeténképen, hogy a mohammedán nagybirtokosokat engedékenységre kellett szorítania. Nem bocsátkozhatunk e tárgyalások részletezésébe úgy a mint ezek Konstantinápolyban a tanzimat-tanács előtt folytak. Tény, hogy a török hatóság ekkor arra az álláspontra helyezkedett, hogy az agrár-ügy bérleti viszony, melybe az állam parancsoló módon nem avatkozhatik, tehát csak közvetített, s engedményeket tett az adózás terén. Rüsdi basa a bizottság elnöke annyi jó akaratot mutatott, hogy a keresztyén jobbágyok egyelőre beérték azzal a kevéssel is, a mit ekkor elértek. Az eredményt Boszniában az 1859 szeptember 12-én kibocsátott szultáni rendelettel igazolták a keresztyén kiküldöttek, mely minthogy szefer hó 14-én kelt, röviden szefer-rendelet néven ismeretes s a földesúri viszonynak ináig is alapvető patense. E patenst azonban már tételes alakban adta ki a porta, mert a szultánnak ugyéncsak 1859. Zilhizse (junius) havában kibocsátott firmánjában a kmetek nem bíztak.

Ez a széfer-törvény részletesen szabályozza az aga és kmet közti viszonyt. Megállapítja vidékenkint a különböző terményekből az agának járó illetményt; meghatározza, hogy gazdasági épületekkel ki köteles a birtokot fölszerelni, végre a fölmondás és elköltözés módozatait, szóval felöleli a kérdés minden oldalát. Vannak azonban oly rendelkezései, melyek a szokásjognak nem feleltek meg és épen azért nem is léptek életbe. Ilyen, hogy csak egyet említsünk, az a rendelkezés, hogy az aga és kmet között főnmálló viszonyok szabályozása írásbeli szerződésbe foglalandó. Ez már csak azért is czélszerűtlen volt, mert a kmetek legnagyobb része a saját anyanyelvén sem tudott írni vagy olvasni, annál kevésbbé törökül, melyen a hivatalnokok, az aga tollba mondása alapján, a szerződést kiállították. A széfer-törvény ekként azt, a mit az egyik oldalon épített, a másikon lerontotta és e miatt nem is szüntette meg az elégületlenséget, noha lényeges rendelkezései a kmetek jogos kíváncsiainak figyelembe vételével készültek.

Régi dolgokat kellene újból föllevenítenünk, ha a széfer-törvény eredményeiről tüzetes képet akarnánk nyújtani.

A porta jót akart, de a visszaélések nem szüntek meg. A mohammedán földbirtokos, a hol csak tehetett, paralysálta a törvény egyes intézkedéseit. Nem politika kellett a keresztyénnek, «existálni akart» s -- a mohammedán nép együtt szegényedett kmetjével. Így írja ezeket egy törökbarát consul 1860-ban. Ime, még ez a mérsékelt reform sem léphetett életbe. Nagyon igaz tehát azoknak a nézete, hogy előbb biztosítani kell a bosnyák népnek a megélhetését, a mennyiben az agrar-viszonyt rendezni kell. De mikép?

1878-ban jött a mi kormányunk. A legegyszerűbb eljárás az lett volna, kibecsülni a földbirtokost, ám lássa, hogy mit tesz. Ezt a módozatot talán nem is kell komolyan fejtegetnünk.

Másik módja lett volna a megváltás. Ez a mívelet legalább 600.000,000 koronát vett volna igénybe. Tegyük föl, hogy ezt a kölcsönt megkapta volna a kormány. Legelőbb is az lett volna az eredménye, hogy a munkához nem szokott mohammedán földesurak, a kiket eladdig kmetjeik tartottak el, a váltságot elköltötték volna s mint elzüllött proletárok ültek volna az ország nyakán, illetőleg elszegényedésökért az államot okolják vala.

Vessünk csak egy tekintetet a mi úrbéri váltságunkra. Hosszas küzdelem után 1848-ban végre a magyar földbirtokos lemondott az úrbéri szolgáltatásokról, önként, gazdaságilag gyöngye állapotban, pénzsűk viszonyok közt. Igazi huszár nagylelkűség ez -- rögtönözve készült -- nem az eszme, mert hisz azt egy nemzedék érlelte meg, -- hanem a kivitel. Kossuth a végrehajtást úgy gondolta, hogy kölcsönt vesz föl s négy részletben készpénzzel fizeti ki a kárpótlást. Még vége sem volt a nagy szabadságharcznak s 1849 május 24-én már a Kraus osztrák pénzügyminister alatt Bécsben egybegyűlt ideiglenes bizottság elismerte az úrbéri kárpótlások jogosultságát s -- előleget szavazott meg a sebtében elrendelt összeírás alapján. Különös véletlen, hogy ez az idegen kormányzat által végbevitt nagy művelet gyökerében nem tette tönkre az egész középosztályt. Az egész kárpótlási összeg a magyar korona területén 1848 49. kezdve 308.000,000 forintot teszen. Tegyük kezünket a szívünkre mi újabb nemzedék s valljuk meg, hogy közgazdasági fejlődésünk egészségesebb irányban fejlődött volna, ha az úrbéri megváltást nem tekintjük egy-

szerű pénzügyi műveletnek, hanem a jobbágy és földesúr olyatén viszonyának, melyben mindkét fél jövő létföltételeit komolyan kell mérlegelnünk. Sajnos, nem történhetett így, mert históriai fejlődésünk elébe vágott a rendszeres kivitelnek.

Ott a másik példa : Oroszország. 1861-ben (márczius 2.) szabadtá föl az orosz jobbágyságot II. Sándor czár nagylelkűsége. A reform négy évig készült, megcsinálhatták kényelmesen. A czár kiválogathatta a legjava tanácsosokat, a bizottságok azt az elaboratumot fogadták el, melyet elébök terjesztettek. Mikor a czár 1861 január 28-dikán összehívta a birodalmi tanácsot, február 15-dikéig engedett nekik időt a javaslat tárgyalására, kijelentvén, hogy egyes részleteket módosíthatnak ugyan, de az elveken nem lehet változtatni. Noha ez a nagy gonddal, czári protekcióval életbeléptetett reform atyai jóakarathból octroi útján ment végbe, Oroszország, mind máig sinyli. Azóta Oroszország külön világrészszé vált : a nemesség birtoka azonban pusztúl, s a régi középosztály menthetetlenül elvész, nem kevésbé siralmas a parasztosztály helyzete. Csak utalhatunk e jelenségre, mely bizonyos törvényszerűséggel bekövetkezik mindenütt, a hol a birtokviszonyokat akár maga a társadalom, akár a czári hatalom «kész tényekkel» változtatja meg.

Ezzel nem szegődünk amaz irány védői közé, a kik azt vallják, hogy a viszonyok jobbra magoktól oldódnak meg. Ez a Nirvana-taktika elernyeszti az államokat. Hanem Boszniában 1878-tól mind máig nem lehetett egyebet végbevinni e téren, mint megkísérteni az eddigi alap egyensúlyba hozatalt. Előbb a viszonyokat kellett meg ismerni. Hisz épen az experimentálás politikáját, a kapkodást kellett elkerülni, mely intő példakép Franciaország algiri politikájából tűnik elő. *) A bosnyák kormány tehát arra vállalkozott, hogy végrehajtja a széfer-törvényt, s a hol az nem elégíti ki az igényeket, elővette a szokásjogot. Nem is bízták ez ügyeket a rendes bíróságokra, hanem a közigazgatási tisztviselőkre. Midőn arra a tapasztalatra jutott a kormány, hogy ez ügyek elbírálásában lábra kapott a huzás-halasztás, 1895-ben új szabályrendeletet adott ki, mely az agrárügyekben egyszerűsítette a fölelbezést s befo-

*) *Franz. Agrarpolitik in Algerien* von Günther K. Anton. Lipse, 1893.

lyást engedett a lakosságnak az agrárpörök tárgyalása alkalmával. Az egyes tárgyalásokhoz meghívják 2--4 tanácsadót, a két fél érdekét pedig legalább egy saját vallásabeli bizalmi ember képviseli.

Az eljárás bevált. Akad azonban elég eset, hogy a vesztes fél tízszer is élne a perújítás jogával s ha egyébként nem lehet: ír, vagy iratja panaszlevelét. A ki ismeri a földműves embert mint pörös félt, tudja, hogy annak az appellátája mindig a legfőbb fórum. Ez a földműves endemikus ősi vonása, legyen az sváb, franczia, magyar avagy bosnyák. Nem hiszszük azonban, hogy a bosnyákon egy is túltegyen makacságban.

Elismerjük, hogy mindez nem megoldás, csak megóvás. Történt azonban pozitív intézkedés is, hogy a kmetek megválthassák magokat. A kormány kölcsönt ad vagy közvetít annak a kmetnek, a ki meg akarja váltani telkét s gazdaságilag megbízható. 1879--1899-ben így módon 16.500 kmet váltotta meg magát kerek 10.240.000 koronáért, ebből 2.233.000 koronát a kormány közvetítésére az országos bank s egyéb közalapok fődöztek. Az irány tehát röviden összefoglalva: a bosnyák kormány az eddigi alapot mindaddig lelkiismeretesen conserválja, míg lehetővé lesz előnyös pénzügyi művelettel az általános megváltást életbe léptetni. Az esetben is a mohammedán birtokosoknak fizetendő kárpótlást hosszabb ideig letétbe helyezné, mely idő alatt csak a kamatokat élvezheté a jogosított. Ezzel a birtokos osztály a szétzülléstől s a tömeges kivándorlástól megóvatnék, a mennyire már az állam ilyen társadalmi kérdést imperative rendezhet.

Addig, míg ez a fordulat bekövetkezik, nem teheti kockára semmiféle kormány az ország nagybirtokosainak jövőjét s nem veszélyeztetheti a mai nagy többségben lévő kmet-osztály sorsát sem. S midőn a mohammedán elemet ekképen óvja a kormány, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, a mivel a török kormány is számolt, hogy az alattvalók többsége nem nagybirtokos, s nem mohammedán.

VIII.

Nem kell talán bővebben fejtegetnünk, hogy az állam valamely tartománynak s így az egyes egyéneknek csak akko

engedhet nagyobb tevékenységi kört, ha a mozgató tényezők e tevékenységek folyamán az államhatalom biztosítékait nem veszélyeztetik. Mohammedán, orthodox és katolikus: felekezetek ugyan, közös az anyanyelvök, de külön individualis öntudatok van. Ezt az öntudatot ma kétségtelenül a mohammedán juttathatja leginkább érvényre. Nem is szólunk az amúgy is talán túlon túl részletezett múlt hagyományairól. Kimutattuk, hogy övék ma még a földbirtok, magánjogi helyzetök, anyagi létök nincs megzavarva. Tovább mehetünk ennél. Övék a politikai befolyás az országban. Hiszen 62 szervezett község közül 36-ban a képviselő testületek abszolút többsége mohammedán (a képviselő testület $\frac{2}{3}$ -át választják, $\frac{1}{3}$ részét a kormány nevezi ki); 17 községben a viszonylagos többség az övék, négyben egyformán vannak a keresztyénnel s csak nyolcz községben ők a minoritás. A társadalmi, politikai s culturalis élet központjai lévén a városok és községek, nem döntő súlya van-e a mohammedánnak, hogy kivéven három községet, mindenütt közülök való a polgármester s a hol nem az, a jeleztük háromban a helyettese az. Már most, ha a bosnyák kormány nem állana a történelmi fejlődés alapján, hanem a plebiscitum álláspontjára helyezkedvén, a felekezeteknek csupán arányszámait venné fontolóra, tűrhetné-e hogy a községek élén azon felekezet tagjai álljanak, a kik a lakosságnak $\frac{1}{3}$ -át is alig alkotják? Megvan rá a módja, hogy ezen változtasson, de nem tette s nem is fogja tenni.

Mindezt a politikai súlyt a józan mohammedán elemek meg is becsülik, s hangsúlyoznunk kell, hogy magyarán mondva — eddig legalább — a keresztyén elemek sem sajnálják tőlök. A keleti fölfogás és életnézet aggodalmas méltatására vall azonban a bosnyák mai európai jogszolgáltatásnak az a következetes eljárása, melylyel a mohammedánok családi és örökjogi ügyeiben — beleértve gyámsági és gondnoksági részeit is — föntartotta a serī, a mohammedán törvény szerinti bíraskodást. Államilag megszervezte a seriat bíróságokat.★)

★) E seriat-bíróságok a mohammedánok családi és örökjogi ügyeiben ítélkező külön bíróságok. Minden járási hivatal kebelében alakított seriatbíróság, melynek ügyeit mohammedán bíró (a kadi) látja el irnoka segítségével. Főlebbviteli hatóság az országos főtörvény-

Igaz, hogy e különleges bíróságok kezéből kivették a büntető ügyeket s ez az a pont, melyre súlyt látszanak fektetni azok, a kik a mohammedanizmus lényegét s a sokszor hangoztatott keleti fölfogást ez által veszélyeztetettnek tartják. Mindez a kifogás teljesen helyén volna, ha a katolikusok és orthodoxok fölött külön felekezeti bíróság ítélkezne. Ha az egyforma mértékkel mérés nyugati elv s *nem helyes*, s a felekezeti egyoldalú szempontok szerint való eljárás a helyes: az esetben kétségtelenül hibát követett el a bosnyák kormány, mikor a büntető jogot és eljárást modern alapra fektette, s a büntetendő cselekmények és a büntetések megállapításában a mohammedán vallással kapcsolatban állókat is figyelembe vette.

Mi azok közé tartozunk, a kik figyelemre méltatják a nép gondolkozásmódját s minden actiót ahhoz mérünk. De egészen más az archæolog, nyelvész és ethnograph álláspontja, a kik minden változtatásnál csak a magok szempontját mérlegelik s e czéhbeli szempontot érvényesítik a gyakorlati eljárás gyakran kényszerítő követelményeinek bírálatánál. Mi történjék akkor, ha nincs régi jogszabály, vagy ha az ki nem deríthető? Efféle eset az általános magánjog terén minden lépten-nyomon előfordul. Ilyenkor — ha nincs régi törvény vagy szokás — subsidiarius jog gyanánt a jelenleg érvényes osztrák polgári törvénykönyvet jelölte ki a kormány. Hisz nem is tehetett egyebet. Magyarországnak kodifikált magánjoga nincs, a Code Napoleont léptessék érvénybe, mint a török birodalomban? Igen természetes, hogy számos esetben nagyfokú ingadozás jelentkezett. Efféle előfordul egyébként ott is, a hol codificált joggal élnek. Nálunk például kártérítési kérdésekben merőben ellenkező ítéleteket hoznak az egyes királyi törvényszékek és ítélőtáblák, sőt a curia gyakorlata is igen változékony.

Érthető, hogy Boszniában, a hol merőben új elemekből áll a bírói kar, a hol csak 22 éves a fejlődés, a hol a jogforrá-

szék keretébe tartozó seriat-főtörvényszék, melynek két szavazó tagja mohammedán jogtudós. Hogy e bíróságok számára megfelelően képzett bírák álljanak rendelkezésre, föllállította a kormány Szarajevóban a seriatbíró-iskolát, mely a kelet bármely e nemű intézete mellett megállja helyét és még az az előnye is van, hogy benne a szükséghez képest a nyugati jogot is oktatják.

sokat kutatni kell, a bírónak vajmi nehéz föladata jut. A nép lelkéhez férközni s a nép bizalmatlanságával, a megszokotthoz ragaszkodó előítéleteivel megküzdni, nem csekély munka.

Szembe állítván a tárgyaltuk két tünetet: a politikai érvényesülés és a jogszolgáltatás alkalmazását, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a mohammedán ma nem érvényesítheti oly korlátlanul a többi rovására az akaratát, mint régen. Nem történik mind úgy, a hogy ő akarja s nem mindaz történik, a mit ő akar. S ha számot vet az okokkal, rájön, hogy ez azért van, mert ime az állami akarat korlátozza. Fék van rajta, mit eddig nem érzett. Ennek az a biológiai folyománya, hogy mert neki kell igazának lenni, az állam az ő ellensége. Hisz ha az állam s annak végrehajtó közege nem volna ellensége, az történnék, a mit ő akar. És érthető, hogy az a nép, mely régtől fogva csak kisebb területi tagozatokban élő nemzetségek, községek halmazata volt s lelkében ma is az, addig, míg össze nem forr vele, kényszernek tekinti az állam fogalmát. Država-nak nevezik újkori szóval a délszlávok a status fogalmát, a držati se, letartani, korlátozni igéből, és szó szerint érzik is azt. Ez a korlátozás a kiinduló pont.

Mióta nem ők a szamodrzseczek (autokraták): az urak, nagyot fordult a világ. Sokan világot láttak közülök s józan észszel látják a különbséget a mult és jelen közt. Némelyik még hazafi is, a ki tanulni, haladni akar, de sok épen ezen a réven érezte meg keblében a «mohammedán szív» lüktetését s a régít többre becsülte az újnál. Ujságokat olvasnak — 14 mohammedán olvasóegylet alakult, — pénz jött az országba. Könnyebb lett a hitel. Az országos bank kölcsönöket ad a bégeknek birtokaikra (egyiknek például 200,000 koronát), s mint mindenütt, nagyobbak lettek az igények. A mohammedán intelligencia színvonala határozottan emelkedett. Bármi óvatosan, előítéleteikhez, fölfogásukhoz mérten alakult is át ez a világ, mely még nem nyugat, de már nem kelet többé, néztek s láttak. És meglátták, hogy keresztyén nemzettársaik gyorsabban haladnak. Egyfelől irigyelte, másfelől lenézte azokat, a kik törődtek vele. S az Arany-Szarv bűvös partjairól is be-beszálingózott egy-egy néma szemvillantás. Hátha mégis egyszer!... S jött egy-egy jóérlmű muzulmánna a számára csillag a mellére, titulus a mohammedán hierarchia jelzésére. Ezeket az apró jeleket onnan a kalifa árnyékából megértették néhány-

nyan s adták tovább, míg a képzelet sárkányokat alkota abból, a mi talán szűnyog sem volt.

Így apránként beállott annak a, mondhatnók társadalmi idegességnek a praedispositiója, mikor csak vezetőre van szükség, hogy a kelet népében előálljon a «petlanija» állapota, magyarul szűr alatt dohogásnak mondhatnók. Itt azonban egy fokkal erősebb a mozgalom, mert fondorlattal elegy. Nálunk a szocialista mozgalmaknál látjuk azt a jelenséget, hogy a nép kezét ad egymásnak, megesküszik éjjel a csillagfénynél, hogy nem hagyja el egymást. Ha kérdik, hogy miért? Mert mindenki azt cselekszi. Ez csak a forma, az igazándi *okokat* a vezetők sem tudják, mert csak panaszaik vannak.

A bosnyák mohammedánok ideges állapota, mint minden balkáni népmozgalom, panaszokon kezdődött. Régen nem tehette, akkor a keresztyén iratott a papjával. A mohammedán közrendű meg, ha szólni mert, csak úgy megkapta a botot, mint a keresztyén. A török katona nem igen válogatott a bosnyákokban, úgy se fizették, tehát legalább megverte a parasztot. Később a porta megengedte a panaszt addig, míg meg nem unta. Egy darabig nem lévén szabad panaszkodni, valóságos concessio számba ment, ha megengedték a kérelemmel vegyes panaszokat. Ma ez a panaszkodás oly jog, melylyel korlátlanul él minden bosnyák. A panasz rendesen általános keretekben mozog, rég elintézett dolgokat elevenít föl, s mindig kerüli a dolog velejét. Nem következetes panaszaiban a személyeket illetőleg sem. Majd ez bántja, majd amaz. A kit ma még szível, azt holnap valami vélt sértésért halálos ellenségének tartja. Tehettél vele jót, megmenthetted életét, de ha véletlenül te, vagy inasod elfeledi megtessékelní fekete kávéval — pedig tudja, hogy annakelőtte százszor megkináltad vele, s jó embere vagy — azonnal szándékos sértést lát benne, s ezt a rovásodra írja.

Ugyancsak nehéz természetű a magyar is. Ha azonban értelmesen fejteget az ember valami tárgyat neki: megérti, igazat is ad. Meggyőzeti magát, noha *elvből* meg is marad álláspontja mellett. A bosnyák már eleve is azzal az előítéllettel megy panaszára, hogy csak akkor távozik, ha mindenben neki adnak igazat. Egyetlen eszköz, az erőszak, mely imponál nekik. Ezzel élt a török kormányzat, ha tehette, vagy engedett az ő erőszakos kívánataiknak, mikor nem tehe-

tett egyebet. Ma a jogrend követelményeivel szemben más világnézetbe kell törödni. Hogy ez nem könnyű, mit bizonygassuk. Nem számítjuk ide azokat az eseteket, mikor ügyetlen, vagy tapasztalatlan tisztviselők követnek el hibákat, de magyarázatunkat arra a nagy változásra kívánjuk általán értetni, melylyel valamely új állami szervezkedés járni szokott.

Mindent megkövetelhetünk a bosnyák mohammedántól. Van benne emberség, könyörület, cselekszi a jót is. Csak egyet nem tanulhatott meg eddig: a méltányosságot. Hogy s mikép gondolhatja valaki a bosnyák mohammedánság zömét hálásnak, azért a mi az újabb idő óta vele történt? Nem is megrovás vagy bírálat az, mikor azt állítjuk, hogy egy oly tömege után az új reformoknak, melyek érdekében hozattak ugyan, épen ezeknek hatása alatt, ugyancsak európai eszmék fegyverzetével szállván sorompóba, bekövetkezett az a forrongás, melynek hiteles képét, célját s jövő esélyeit akarjuk bemutatni. Meglehet, hogy egy-két mozzanatot megismételünk, noha lehetőleg rövidre szorítjuk a keretet, de tartozunk vele, ha meg akarjuk világítani a kép részleteit.

* * *

Elöl kell kezdenünk. A mozgalom nyomai a régi bosnyák világot székes fővárosába Travnikba vezetnek.

1895-ben Muharrem bég Tezkeredzsics vezetése alatt travniki földbirtokosok mentek panaszra. Panaszaikat négy pontba foglalhatjuk össze.

1. *Agrár-panaszok* a földbirtokos szempontjából. Főleg azért szólnak föl, mert a (mulk) teljes tulajdonjogot állítólag nem az ottomán jog szerint ítélték meg s — kmetjeik — jobbágyaik házait, melyek szerintök az ő tulajdonukat alkotják, miriének, vagyis korlátolt birtoknak vette föl a telekkönyv. Hangsúlyoztuk már, hogy mikor a telekkönyv-intézményt behozták, a bosnyák kormányzat egyenesen a török álláspontra helyezkedett s csak azt tekintette teljes birtoknak, mulknek, a mire nézve a földbirtokos taput, birtoklevelet mutatott elő. Mint nálunk 1848 előtt a királyi adománylevél alapján történt káptalani beiktatás teljes jogcímként szerepelt, azonkép a tapu, mint szultáni kiadvány igazolta a teljes birtoklást. Igen természetes, hogy az a birtokos, a kinek volt tapuja, fölmutatta, a kinek nem volt, az meg tagadta a tapu jogérvényét. Nem szükség bővebben fejtegetnünk, hogy a török kormányzat a saját jogelveit sohasem érvényesíthette gyökeresen. Így esett meg azután, hogy az egyes vidékeken mindig a szerint mérlegelték a birtokjog

czímeit, a mint az illető vidékbeli clique nek tetszett. A mi kormányzatunk elfogadván a tapu-alapot, következetesen járt el s a mire nem mutattak fel ilyet, azt a parasztházat *miriének* vagyis a földbirtokos korlátolt birtokának vették. E miriének főtulajdonosa az állam, de az illető földbirtokos kezén van, a ki azt csak az állam jóváhagyásával, tehát a járási hivatal (szolgabíró) közvetített engedélyével adhatja el. Valamennyi jobbágytelek ilyen kötött birtok lévén, rendkívül nagy zavar állott volna be, ha a jobbágyi belsőség szabad, a kültelek meg kötött birtokként szerepel vala. Megesett azonban, hogy a földesur igazolni tudta teljes jogát a jobbágyházhoz, ez esetre nézve rendleti úton (1895 jun. 28.) megengedték, hogy a jobbágytelek örököse mirie czímén váltsa magához a házat s kártalanítsa érte a földesurat. Ez az intézkedés helyén való volt, de a travniki földesuraknak nem tetszett.

Ezekről az aprólékos tárgyismeretet föltételező reformokról objective itélni egyes esetek alapján nem lehet. Tény az, hogy a bosnyák-hercegovinai kataszteri felvételeknél nem párt, nem vallási, s nem társadalmi szempontok vezették az illető közegeket. Nagyon tárgyilagosak, igen méltányosak voltak, nem akarták megrövidíteni a birtokost, de nem engedték elnyomni a jobbágyot. Igen természetes, hogy a legcsekélyebb szabályozás, a mi a jobbágynek kedvezett, az a földbirtokos szemében jogfosztás volt, midőn pedig a jobbágy látta, hogy hisz a földesúrtól nem veszik el a földet, bizonyos csalódás érzése fogta el.

2. *Másik panaszuk a vakuj-kezelés ellen irányúl, hogy nem az alapítók intentiói értelmében kezelik azokat.*

3. *Hogya jobbágyaikkal bajok van, a hatóság a keresztyéneknek fogja a pártját.* 1895-ig az agrár-pereknél bizony agyonhivataloskodták magokat a tisztviselők, azóta — mint említettük — egyszerűbb az eljárás. Ebben a pontban is csak általánosságban beszél a panasz.

4. *A kincstár elvette erdeiket.* A mai kincstár nem vette el az erdőt. A török államhatalom és pedig helyesen álladalmi földnek, tulajdonnak nyilatkoztatta ki mindenkor az erdőt. Azonban csak Omer basának sikerült a török állam jogának az érvényesítése. 1860 óta ezen a régi alapon intézte az erdők kezelését a porta. Ámde az erdők egy részét a mohammedán földbirtokosok hatalmasul lefoglalták. 1884-ben az országos kormány elrendelte, hogy kiki jelentse be igényeit, de mutassa föl bizonyítékait is. Tette ezt azért, mert igen sok esetben hamisított tapuk alapján bitorolták az államvagyonot. A bosnyák kormány magáévá tette a török kincstár álláspontját, — nem is tehetett egyebet — gazdasági okokból azonban megengedte, hogy egyes erdőparcellákkal kibővíthető legyen ez, vagy amaz a birtok. E részben bizottságok jártak el első és másod fokban, melyben mohammedánok is részt vettek. Megint a taput okolta az a birtokos, a ki erdőt bitorolt. Minek tapu? mikor a török kormány szemet húnyt, ha az erdőt elfoglalták, az a derék kormány, melynek hitványságát maga a mohammedán birtokosság hirdette leginkább. Hát ha azt a kormányt szidták, mely mindenre szemet húnyt, most dicsérik a mai kormányt,

mely elveszi a bitorolt jószágot? Kétségtelen azonban, hogy a bitorlás, ha hosszan tart, bizonyos érzését szüli az elévülésnek s ha tapintatlanul történik a visszavétel, elégedetlenséget szül. Ez esetben azonban arról van szó, hogy az országnak egyik közgazdasági főforrása megmentessék, másképp nem érhető el a cél, mint ha az állami tulajdont megóvják. Nem is jártak el velök keményen, de ismételve megjegyezzük, hogy a legesekélyebb szabályozás is, mely nem töle ered s nem javára szolgál: igazságtalanság e mohammedán bosnyák földbirtokosok szemében.

E panaszszal a felségig mentek, de nem lévén tárgybeli alapja, elutasították. Simptomatikus jelentősége annyiban volt az actiónak, a mennyiben titokban gyülekeztek s mint küldöttség szervezkedtek. Keresték tehát azt a pontot, a mely mintegy képviselője legyen az elégedetlenségnek. Formát azonban nem öltött ez általános kifejezésekbe öltöztetett föl-szólalás.

A mozgalom, mondjuk az idegesség azonban imitt-amott apró tünetekben jelentkezett. Akkor föl sem vették azokat, hisz surlódások mindig voltak s lesznek, a hol különböző felekezetek együtt laknak. A *Glas Hercegovca* című lap 1894 február 15. meglehetősen ügyetlen formulázással azt írta, hogy «a mohamedánok közvetve pogányok». Ez a passus bántotta a mohammedánokat s panaszt tettek az országos kormánynál, mely nekik teljes elégtételt adott. Malom alatti beszélgetésekből kivehette a figyelmes szemlélő, hogy mi nem tetszik? Természetesen az adó, az erdőtörvény, a közegészségi, állategészségi szabályok nem részesültek valami hízelgő bírálatban. Az sincs ingyére az egyéni szabadságra sokat adó népnek, hogy bizonyos építési rendet kell megtartani. A földesuraknak meg a széfer-törvény nem tetszik, mert a kmet-jog szerintök újítás. Azt természetesen elfeledték, hogy 1859-ben csak nagy nehezen kerülték el a forradalmat, s akkor a porta békítette ki a jobbág্যokat. Nem is kell hinni, hogy a kmet a bégeket nagyon szeretné. A ki akarja meghallhatja, hogy «neslana marva» (sótlan marha) «žirovni krmci» (hizlalt sertések) még a leggyöngébb díszcímek, a mikkel illetik őket. Mindez azonban csak folkloristikus adatnak marad, ha imitt-amott szájas emberek: kávémérők, korcsmárosok nem közvetítették volna a magok módja szerint a szállongó híreket, szóval formát adtak annak, a mi eddig csak megfoghatatlan, abstract hangulat volt.

Tavaly azután Noviban ez a mozgalom bizonyos tekintetben obstructió formájában nyilvánult.

A novii járás központja Novi, az Una és Száva folyók torkolatánál fekszik. Régen Alsó-Szlavoniához tartozott s csak a XVI. században került állandóan török kézre. Mint végvárnak nagy szerepe jutott, s azért a porta arra törekedett, hogy a mohammedán elemet megerősítse. A folytonos határviellongások megedzették ezt a végvidéki mohammedán elemet. Erős bennök még a mohammedán történeti traditio is: a guszla mellett szívesen hallgatják hősi énekeiket. Még a szegény aga arzuhalját (panasz románcz) is ismerik, a ki a végbeli kapitánytól kezdve a kadiig mindenkit okol bajaért. *)

Az új állapotokat egy darabig szívesen látták, de abban az arányban, a mint az új intézmények meggyökeresedtek s hatásokat megéreztek, leginkább azonban azért, mert mint régi határkerület — Bosznia belévonatván a közös vámterületbe — elvesztette jelentőségét, megszűnt a csempészet, az adóbehajtás rendszeressége sem volt inyökre s főleg azért, mert a kivándorlásra csalogatták őket: tavaly már megszállotta a nép egy részét a kivándorlás ösztöne. A novii hodzsa: Kurbegovics a neve, — volt e mozgalom szóvivője. A folyó év január havában aztán fölmentették állásától. A kivándorlási kedv azonban már elharpódzott s néhány befolyásos mohammedán, sőt maga a novii polgármester Szulejmán bég Cserics a mint mi mondanók — opponálni kezdett a hatóságnak.

Az oppositio eleinte abban nyilatkozott, hogy a mohammedán iskolás gyermekek kimaradoztak az iskolából s megkérdeztetvén, azt felelték, hogy így parancsolják szülők. Azután pénzt meg aláírásokat gyűjtöttek egy panaszkérvényre, melyet majd Bécsben lesznek benyújtandók. A panasz el is készült. Ez év február 10-én a novii polgármester és társai Szarajevóba utaztak, a hol előadták bajaikat s tiltakoztak az ellen, hogy ők a kivándorlásra ösztönöznék a népet. Maga a panaszkérvény átalánosságokon kezdi s tagad minden kívándorlási hajlandóságot, — igen helyesen — mondván, hogy az a mohammedánismus érdeke ellen való dolog. De azután kifejti, hogy a kivándorlásnak az az oka, mert gazdaságilag ha-

*) Szövege dr. Otto Blau *Bosnisch-Türkische Denkmäler* cz. 1868. megjelent munkájában. 128 l.

nyatlás állott be, az adót szigorúan hajtják be s az erdőkihágásokért erősen büntetik az embereket. Majd meg panaszra fordítva a dolgot, előadják, hogy a kormány nagyon keményen bánik el azokkal, — mint Kurbegovics hodzsával — a kik a kivándorlásra ösztökélik a népet. Egyfelől tehát ők magok hangsúlyozzák, hogy a kivándorlás árt a mohammedán elemnek, de bepanaszolják azokat, a kik e mohammedán ellenes mozgalomnak gátat vetnek. Európai ember méltán kérddheti, miféle logika ez? Pedig van ebben azért rendszer, a balkáni embernek ravaszkodása: a hatóság ne ártsa belé magát az ő dolgukba.

Az országos kormány erre azt felelte, hogy ha nincs részök a kivándorlásra ösztökélésben, bizonyítsák hát be. Csak rajtok múlik. Hisz azt magok a panasztévők sem lihetik el, hogy a hatóságok csupa pajzánságból gyanúsítják őket. A küldöttség természetesen biztosította a kormányt engedelmes jó indulata felől.

A mint haza értek, ez a jó indulatok abban nyilatkozott, hogy a mohammedán gyermekek azontúl is strikoltak s a polgármester annyira megfélemlítette a Kurbegovics helyére ki-nevezett új hodzsát, hogy ez lemondott. Ennek következtében letették a polgármestert s helyére egyik rokonát: Rasimbég C'sericset nevezték ki.

Kétségtelen, hogy minden népmozgalomnak van valamelyes oly bátor subjectiv — oka, melyet mérlegelni kell, ha a mozgalom hatását értékeljük. A gazdasági hanyatlásról szóló panasz csak relative igaz. Nem tekintve a sertésvészt, a marhaállomány szaporodott, s a mit kormányúton orvosolni lehet, az megtörtént. Adtak vetőmagra valót, inségmunkát rendeltek el. Az adóbehajtás stereotip panasz, sok esetben indokolt, de csak akkor ok a kivándorlásra, ha a főlebbezésre nincs mód. Erre pedig meg van adva a lehetőség s nem is ez az igazi ok. Az erdőkihágásokra kivetett pénzbírság minimális összegek körül forog. Kétségtelen, hogy a török gazdálkodás idejében az erdőt szabadon irtották. Ennek az új bosnyák erdőtörvény végét szakította, de tüzelő meg épületfát ingyen ad, ha bejelenti a kérelmező. A paraszt azonban nem kiméli az erdőt. Eszébe sem jut bejelenteni kívánságát, hanem abba a törzsbe vágja a fejszét, a melyik neki tetszik. Gyakran fordul elő az az eset, hogy az illető tudatlanságból esik vétségbe s

ha megbüntetik, kifakad, hogy az erdő közös jószág. Ezt a közösséget azonban a maga naiv-egoista eszejárásával úgy értelmezi, hogy ő azt teheti a mi neki tetszik.

Mikor 1893-ban Szkerisorán, Albákon, Topánfalván Aranyos-Tordamegyében az oláhság a faizás betiltása miatt lázongott, egy kitűnő főtisztviselőnk jelenté azt a körülményt, hogy az oláhság ott szentül azt hiszi, hogy Janku szabadtotta föl őket a jobbágyság alól s ő adta meg nekik a szabadságot, a magyarok meg elvették. Hiszi azért, mert akkor szabadon vágta a fát, a német rendszer is elnézte, most meg a kincstár védőrökkel gazdálkodik. Ilyen a bosnyák észjárás is. (Csakhogy míg a magyar állam helyi engedményeket tehet egyes vidékeken,*) addig a bosnyák kormány a szó szoros értelmében maga alatt vágná a fát, ha egyik járásában elnézi a visszaélést, a többiben pedig megrója. Az a kormányzat, melyek egyik főereje az erdőgazdálkodásban rejlik: 5.121,469. hanyi területén az országnak 2.581,585. ha az erdő, nem engedheti meg az erdőkihágásokat, ha élni akar. A mennyiben az erdészek személyes tapintatától függ a békesség, azt kötelessége ellenőrizni. A tapintatlan erdészt el kell távolítani.

Mindezek a petíciók s hullámvázások azonban Herczegovinában öltöttek már is szembetűnő alakot. Míg Travnikban s Noviban egyszerű közigazgatásellenes kérvényezés és legfeljebb iskolakerülés van s volt napirenden, a tüzes Herczegovinában már önállóságra, egyenesen a mai kormánnyal szemben nem mondjuk forradalmi de elvinek látszó ellentétre törekvéssel van dolgunk.

Elmondjuk, hogy miként történt.

A hercegovinai mohammedán tüzesebb, nézeteiben megátalkodottabb, mint a bosnyák. Ha hasonlattal akarunk élni, olyanok mint a karsztisziklák köves fösíkjai, tele töbrökkel, apró mélyedésekkel, melyekben elbotlik a gondatlan utas. Külsőleg hidegek, érzéketlenek, de belől ádázak, ha valamiben megállapodtak. Élénken él bennök még apáik híre, s nem feledték el, hogy a török alatt is még nem régen külön tartománykép szerepeltek. Nem messze Mosztártól még romjaiban

*) Nálunk 56.423,182 kat. holdból (22.469.518 ha) 15.767,369 kat. h. (9.074,124 ha) az erdő, s míg a szántóföld 40%, addig az erdő 27-94%.

is büszkén mered égneek István herceg vára: Stjepangrad. Ha azok a vár fölött kóválygó vén saskeselyűk beszélni tudnának, nagy sorát hallanók e kemény nemzetségek tusáinak, sok enni valót juttattak a számokra.

Erélyök mellett, déli népség lévén, gyorsabb a fölfogásuk, elevenebb a phantasiájok. Sokaig el lévén zárva a közlekedés fővonalaitól, csak lassanként szoktak hozzá az idegenekkel való érintkezéshez. Azelőtt ki-ki magának élt, de a családok jobban összetartottak s nagyon sokat adtak az egy vidékről való származásra. Ugyanez a tünet megvan Dalmácia egyes vidékein is. Otthon folyvást czivakodnak, de kifelé tartják a raguzai vagy spalatói földiséget, bármily hiten legyenek is. Ez a regionalismus Hercegovinában még a szomszéd bosnyákok iránt való lenézéssel is párosul, mert különbeknek tartják magokat amazoknál.

Ez oknál fogva Hercegovinával mindig csinyján bánt el a szarajevói kormány. Kimélték őket, részeltették őket, a miben csak lehetett. Tagadhatatlan, hogy ez országrész gazdaságilag jelentékenyen fejlődött, bora máris hírnévnek örvend. Az «urak», már mint a mohammedánok egy része a kormány törekvéseivel rokonszenvezett, másik részök hallgatott. A hallgatók élén állott Hadzsi Ali effendi Dzsabics, a nyolczvanas évek eleje óta muftija az országnak.

Ali effendi a mosztari Dzsabics-család feje. Rokonságban áll a kerület legelőbbkelő családaival. Családja tekintélyes, eredetükről ugyan nincs biztos adatunk, de valószínű, hogy a jajezai Dzsabicsokkal rokon töből fakad s már a török hódítás ideje előtt birtokos volt. Husszein és Muhammed effendi Dzsabicscsal együtt, 40—50 kmet telek az övé. Tekintélyes külsejű, mondhatni szép ember, tipikus mufti azzal a tettetett alázatossággal, mely annál nagyobb dölýföt takar. Theologiai képzettsége van ugyan, de nem akkora, hogy ebbéli jártasságát külön kellene megemlítenünk. Mindig «correct» muzulmánnak mutatkozott, nagyon ügyesen kacsingatott Konstantinápoly felé, a hounan meg is kapta az ismíri mollah czímét. Ebbéli rokonszenvét jól ismerték, de hisz ismerjük a kormányzati bölcseségnek azt a titkát, hogy rendszerint gyertyát gyujtanak az ördögnek is, ezért hallgattak, s elnézték ezt a csekély hibáját. Őt, a «correct» mohammedánt csak nem vonhatták kérdőre. Mikor a Felség nevenapjára, szokás szerint, ünnepi

ebédre meghívták, mint vallási fejét a mohammedánoknak, rendszerint azzal védekezett, hogy vallása tiltja a részvételt. De épen oly érzékenyen viselkedett volna, ha meg nem hívják. Fizetését azonban szép csöndben fölvette s lassankint nagy tekintélyre tett szert. Jó emberismerő, mindig tudja, hogy kit mikép nyerhet meg. Így lett belőle a hit oszlopa, melyet senki sem támadott, ügyvéde a mohammedán vallásosságnak, melyet senki sem bolygatott. Éles szemmel kitanulta az európai eszméknek azon kirívóbb vonásait, melyek a keleti ember szemében nevetségesek. A mint a fezt is csak nehezen szokták meg, nem is csodáljuk, hogy az európai köcsöggkalapok iránt sem rajonghat a turbános muzulmán. Egy-egy találó megjegyzéssel jellemezte emezt vagy amazt a svábot. Mikor azután figyelmeztették illoyalis viselkedésére, ő állott följebb apprehendált. Ily módon nemsokára nagy pártja lett s egyházilag és politikailag ő volt az úr egy darabig Mosztárban. A hercegovinaiak egyetértése azonban nem sokáig tartott. Párthíveinek egy része nem tűrte fölényét s egy olvasó egyletet alapított, melyet a kormány pártolt. Ali effendi érezvén, hogy csakhamar elvész a tekintélye, ha a jobbra való elemek ellene szövethetnek, azon volt, hogy a kormánynyal tartó mohammedánokat attól valamikép elvonja.

Ebbeli igyekezetének a véletlen: egy eseményé felfújta leány szöktetés képében jött segítségére. Meg is ragadta az alkalmat s fennen lobogtatta az iszlám zászlaját.

IX.

Kutlivac helység, a sziklamederben folyó Narenta jobb partján fekszik Hercegovinában, a Podvez-hegyláncz éjszaki nyúlványa lejtőjén. Mosztártól körülbelöl kilencz kilométert halad az ember a Szarajevó felé vezető nagy országúton, azután kocsival is megjárható lovascsapás vezet az elszórt ház-csoportokból álló helységig. A helységet körülbelöl 300 lélek lakja, fele katolikus, száznál több a mohammedán s vagy fél-százan vannak az orthodoxok.

A helységnek egy külön csoportja alszegnek neveznék nálunk, törökösen mahala a neve — a Dubravai mezőség éjszakkeleti részén terül el s Dupovicsi a neve. E mahalában

hét katolikus és szerb ház között egyetlen mohammedán család lakik, melynek feje Omanovics Oszmán földműves. Az Omanovics-ház zsindegyházzal földön kőház, a bejárat falépcsőn vezet a félemeletre. A ház mellett földszintes istállók vannak. Félleg természetes, félleg fonott sövényekkel van elkerítve a ház, s a gyümölcsös, melyben bőven van eperfa, sok a szilva s a füge. A házból dús földekre esik a tekintet s a tengeri és dombos ültetvények zöldjén át a karszt tompa színéből festődiesen válik ki a sokmecssetű, színes Mosztár távlatképe.

Tavaly, május 2-ről 3-ra virradó éjjel, Omanovics gazda 16 éves leánya, Fata eltűnt. Képzeltetni, hogy a mahallában, a hol csak Omanovicsék mohammedánok, nagy riadalmat okozott az eset. Nem keríthetünk sort mind arra, a mit a faluban beszéltek, a falu hite az volt, hogy a leánynak nem kellett az a völgy, a kit neki kiszemeltek s jó bosnyák szokás szerint kirepült a fészekből — megszöktették.

Az apa négy napig gondolkozott a dolgon: bejelentse-e a hatóságnak leánya szökését vagy se? Végre negyed napra mégis csak szólott a községi előjárónak. Ugyanazon a napon Mosztárban a hithű mufti, Ali effendi, mondhatni ugyanabban az órában, maga mellé vévén a hodzsát, Hamza effendi Puzicsot, a kerületi főnöknél bejelentették az esetet. Csakhogy a mufti nem Omanovics Fata szökésére helyezte a súlyt, hanem azt hangoztatta, íme a leányt áttérítették a kath. hitre és azért szöktették meg.

A hatóság mit cselekedhetett négy nap múlva azután, hogy Omanovics leányát megszöktették? A dalmát határ Mosztártól Metkovics felé csak 43 kilométer, Imotski pedig, a hová a leányzót állítólag vitték, csak 40 klm., tehát alig 5-6 mértföld. Ezt a távolságot négy nap alatt ötször is meg lehet járni. Köröztették tehát mindenfelé, megkeresték az osztrák hatóságokat, de a leányt nem találták meg sehol. Pedig ha Dalmáciában van a leány, ott meg kellett volna találni. Erre megidézték az apát, ügyvédek rendelték számára s megmagyarázták neki, hogy ha leánya hollétét maga akarja esetleg kinyomozni, pénzzel, levéllel ellátják. Szóval megengedték s elősegítették azt, hogy a saját eljárásokat ügyvéd által ellenőriztesse a fél. Azokat pedig, a kik a leány szöktetésében résztvettek, szigorúan megbüntette a hatóság. Talán nagyon is sok vala ez a jóból. Omanovicsnak azonban nem kellett a hatóság

segedelme. Föltétlenül ki van zárva, hogy leányát, ha keresztényé lett, ne nyomozta volna. Tehát csak az történhetett, hogy Fata Montenegrón át török földre menekült. Bizonyos, hogy napvilágra kerül még a regénye. Ali effendi Dzsabics azonban megtalálta a maga «esetét». Napnál világosabb volt előtte, hogy Fatat kikeresztelték erőszakkal. A hatóság letagadja, tehát a mohammedánok kitérését pártolja. Ezt neki nem is kellett bizonyítani, mert elhitték neki. Neki erre a Fatára szüksége volt. Az lett volna a baj, ha a leány megkegyel, mert akkor nem lehetett volna tőkét kovácsolni esetéből.

Rendes körülmények között ki törődik ily leányszökéssel? A faluban beszélnek róla, néha valami nótát eszelnek ki ez alkalomból, azután békesség van, míg más leány szökik meg hazulról. Most azonban meg volt a *prædispositio*, mikor az eset a kóranyagot akut lefolyásra készítette. A mufti pártján lévők rémmeséket híreszteltek. Ne higye valaki, hogy mindez valami zajos manifestatiók útján nyilvánul. Az átkos kormány emlegetése, az éljenzés vagy rivalgás, a rendőrökkel való kikötés, szóval mindaz, a mi lelkes vagy ingerült hangulat nevezet alatt kerül forgalomba a szavakban bővebb nyugaton, Boszniában ismeretlen. Beszélgetnek, kenetteljesen tóditják azt a mit hallottak s az a ki komolyan állítja a legnagyobb mesét, biztos, hogy hívőkre talál. Hogyne terjedt volna el a hit, mikor a nagy mufti bizonyosan tudja, hogy a mohammedán hitet bántja a kormány, katolikusoknak kell lenniök, hiszen már is elkezdték. Igaz, hogy az a leány nem mosztári, de hát majd rájok is kerül a sor. A szájasabb elemek: kávések és borbélyok már többet tudtak. S egy jól beszélő kavedzsi többet nyom a latban ilyenkor, mint a mennyit tizjózan bég igazíthat. Nagyon tudták ezt a mosztári olvasóegyletben s hogy ne veszítsék el a tekintélyöket, meg kellett mutatniök, hogy jó mohammedánok. Elmentek tehát a nagy Dzsabicshoz, bocsánatot kértek, s nagy kegyesen nyertek is a multakért s a mosztári mohammedánoknak megint egy pástoruk volt.

Dzsabics mufti ezt a politikai eredményt azután a körülményekhez képest elég ügyesen kizsákmányolta. Barátaiból megalakított egy 12-es bizottságot s elkezdtek gyűjteni a panaszokat, azzal a jelszóval, hogy az iszlám veszélyben van. Targyilagosan fogván fel az ügyet, előre kell bocsátanunk azt

a kérdést, hogy ha 12 ember akár Bruxellesben, akár Kielben avagy Körös-Ladányban összegyűl azzal az intencióval, hogy panaszkodni akar, nem fog-e panaszra való okot találni? Ha bölcsekedni akarnánk, inkább azt kérdezhetnők, hogy akad-e egyáltalán 12 ember, a ki meg van elégedve? Hát még a Hercegovinában, a hol megragadták az alkalmat, hogy mindazt, a mi nekik nem tetszik, formába öntsék, ne találtak volna panaszra való okot?

Taktikai szempontból tehát Dzsabics mufti furfangosan s ügyesen járt el a maga szempontjából, mikor megragadta a Fata szökését s abból jó hercegovinai recept szerint általános actiót indított. Tárgyi szempontból azonban elvétette: első sorban azért, mert panaszainak az alapja hamis suppositiön épülvén, azok egyszerűen nem igazak, másodsorban meg erre az alapra építette politikai célját, mely nem egyéb, mint a hercegovinai mohammedán elemnek az állam egységéből, annak kötelékéből való erkölcsi és anyagi elválasztása. A mit Ali Stolcsевич nagy ravaszul egy darabig megcselekedett a gyöngye szultánnal szemben 1833–1849-ig, azt most vallási alapon Ali effendi, a mufti akarja megcselekedni.

Ez ítéletünket igazoljuk Ali actióinak a felsorolásával. Miután a 12 ember megvizsgálta az ország állapotát, elhittették magokkal s híveikkel, hogy ők az ország mohammedánjainak képviselői. Sokan közülök, mint ilyenkor rendesen, vakon követték azokat, a kik a mohammedán követeléseket most már formulázták, mert hisz csak kevesen közülök irástudók. A kiinduló pont az vala, hogy a mohammedánokat elkeresztelik. Indokolása: a Fata Omanovics esete s felhoztak még egy esetet. Hanuna Arap, egy 19 éves mosztári mohammedán nő, 1897-ben eltűnt s állítólag megkeresztelkedvén, Raguzában tartózkodik. Kiderült, hogy e nő háromszor volt férjnél s úgy szökött meg. A saját testvérbátyja kereste, a kormány hivatalosan pártolta nyomozásaiban, de a nő nem került elő. Ez is elég volt annak a bizonyítására, hogy a térítés rendszeresen foly. Iskolaügyök el van hanyagolva. Minden vallásnak meg van a maga állapota, csak a mohammedánnak nincs szervezete. Ezen tehát segíteni akarnak s a vakuf-alapok igazgatása belevonásával egy szabályzatot szerkesztettek, mely szerint az iszlám vallási ügyeinek szemmeltartása s a vakufok intézése nem az állam kötelessége, de legyen az ő belátásokra bízva.

Megfogalmaztattak tehát egy panaszlevelet, mely érdekes bizonyossága annak a tünetnek, hogy ezek a hithű elemek ott a Narenta partján, ez «ó-konzervatív mohammedánok» mennyire eleurópaisodtak. Nagyon is megtanulták már a «nyugot szótárát» s hogy egyebet ne említsünk, jellemző, hogy «a XIX. század végebeli civilisatiót» emlegetik fel 1899. október 9-én keltezett panaszokban, melyben egyúttal szabályzatok megerősítését kérik s azt 114. §-ra osztva bemutatják. Panaszszal vegyes reformatcióról van tehát szó.

Ezzel a beadványnyal azután Bécsbe indulván a küldöttség, a rendes forumhoz: a közös ministerium nevében az ország igazgatásával megbízott közös pénzügyministerhez fordult. (1899 okt. 14.) Ezen kívül ő felségénél is kihallgatást nyertek s egy felségfolyamodványban fejtették ki álláspontjukat. Folyamodásokra 1900 február 2-án a következő legfelső elhatározás kelt, melyet kellő módon juttattak tudomásokra: «Felhatalmazom Önt (a közös pénzügyministert), hogy tudassa a mellékelt beadvány aláíróival, hogy a tekintetben nem teszek ugyan intézkedést, minthogy az abban kifejezésre juttatott aggodalmak nem igazolják azt, de hogy Én csak úgy, mint előbb, védelmemben részesítem a mohammedánok vallási szervezetét s különleges óhajaikat különös gondoskodásommal tekintetre fogom méltatni».

Ezzel az actió formailag véget ért. Az aggodalmak, igazában az indokok nem igazoltak, úgymond a legfelsőbb elhatározás, de a mohammedánok a Felsőgótalmában részesültek s ezentul is részeltetni fogja őket pártfogásában. Közjogi és közigazgatási szempontból a legfelsőbb forum eldöntése vita tárgya nem lehet. De szükséges kellő megvilágítása azoknak a vezérlő okoknak, melynél fogva e panaszt a legfelsőbb forum visszautasította.

Két okból történt a kérelem ily gyökeres elutasítása. Egyik, mert a mohammedán 14 kérelmezőnek abbéli állítása, hogy a mohammedanismus Boszniában veszedelemben forog, teljesen alaptalan. A másik ok, mert az a szervezési mód, melyet Dzsabius és társai akartak elfogadtatni: a mohammedanismus érdeke ellen irányul.

Kifejtettük e vázlat folyamában, hogy mily imponderabiliákból magyarázható meg a mozgalom természete. Egy tényt azonban eladdig nem méltattunk figyelemre azért, hogy

a tárgyaltuk anyagot pragmatice tüntessük fel. Ugyanis nincs oly hajdan törököt uralt terület, mely ma keresztyén igazgatás alatt áll, de nincs vegyes vallásfelekezet lakta állam, a hol 22 év alatt relative vagy absolute kevesebb vallásváltoztatás ment volna végbe, mint Boszniában. De szóljanak a számok.

Bosznia megszállása óta máig összesen 144 ember változtatta meg a hitét. Mindezeknél a vallásváltoztatásoknál a közigazgatási hivatalok tiszte, hogy a fennálló törvényes szabályok megtartására felügyeljenek s az egyes eseteket jegyzékbe foglalják. E hiteles okmányokkal fölszerelt jegyzék szerint nem egészen 22 esztendő alatt 1.568,092 lakos között 144 változtatta meg a hitét, évenként tehát átlag hét egyén. Felekezeti arány szerint:

római katolikussá lett	46	egyen,
kilépett az egyházból	79	«
vesztesége	33	«
mohammedánná lett	29	«
kilépett	32	«
vesztesége	3	«
görögkeletivé lett	58	»
kilépett	29	«
nyeresége	29	«
izraelitává lett	1	«
kilépett	3	«
vesztesége	2	«
protestánsná lett	7	«
kilépett	1	«
nyeresége	6	«
felekezetenkívülé lett	3	«

E convertáltaknak is ¹ s része a monarchia két állama szerint osztrák vagy magyar honos. A convertálás oka rendszerint a házasság s e részben az orthodox egyház lévén a legexclusivabb vegyes házasságok esetén, az áttértek közül legtöbb görög keletivé lett, de e szám is mily csekély! Minden áttérés egy-egy kis regénytárgy ugyan, de motivuma nem a vallás tételeiben való kétely, hanem valamely külső ok. Ha szöktetés, vagy kényszer esete forog fenn, a hatóságok irgalom nélkül visszaadják szüleiknek vagy hozzátartozóiknak az eltévedt bárányt, mert megkívánja, hogy az illető, meggondolás után a kellő formalítások mellett nyilatkoztassa ki szándékát.

B. B. római katolikus plébánostól, a miért egy orthodox leányt engedély nélkül felvett az egyház kebelébe s megeskette, évi 100 forintnyi segélyét megvonta a kormány (1894). Egy másik eset: Magyarevics Antal derventi katolikus czipészlegény nagy szerelmi hevében megszöktette Szarajlics Husnyát, egy 17 éves mohammedán leányt, hogy majd oltárhoz vezesse. A hatóság nem méltányolta a szerelmes legény érzelmeit s visszaadta a leányt atyjának. Ez esetben hálálkodtak is az eljárásért Dervent mohammedánjai.

De nem folytatjuk e néprajzi adatokat. E történetileg megcsontosodott vallási keretekben teljesen ki van zárva minden propaganda. Sőt a propaganda fide régi jelentéseiből ki lehet mutatni, hogy a török uralom idejében sokkal több mohammedán hagyta el a hitét. Igaz, hogy nem Boszniában, a hol nem térhetett ki, hanem megszökött a határörvidékre, Dalmáziába vagy Szerbiába. S a mi áttérés ma történt, arról igazán elmondhatni, hogy hatósági felügyelet mellett ment végbe. A bosnyák kormány túlridegnek mondható gondoskodással parancsolja a confessioban való megmaradást; bizvást balkáni vallásconserválási rendszernek nevezhetnők eljárását.

Bizonysága ennek az átlépésre vonatkozó rendelet, mely az 1891 június 30-án legfelső megerősítés alapján szabályozza ez ügyeket a czélból, hogy az átlépni kívánó személyes elhatározási szabadsága, a mennyire csak lehet, megóvassék. Egyszersmind azonban az átlépéssel rendszerint járó felekezeti surlódásokat és villongásokat is el akarja tüntetni ez eljárás.

Megengedi a rendelet az átlépést minden nagykorú vagy a teljes testi és lelki érettséget elért bosnyák honosnak, kivéve az elmekórosokat. A kilépési szándékot azon felekezet lelkészénél (a quo) kell bejelenteni, melyhez az átlépni kívánó tartozik. Czélszerű a kilépési nyilatkozatot 2—3 tanú jelenlétében tenni meg, hogy a hatóság előtt igazolható legyen. A lelkész nem köteles a kilépési nyilatkozat megtételéről tanusítványt adni. Ha mégis adott, azzal, ha nem adott, a tanukkal együtt megjelenik az átlépni kívánó az illetékes politikai hatóságnál és kéri kilépési nyilatkozatának tudomásul vételét. Ez nem tagadható meg, ha a kilépési nyilatkozat megtételét a lelkész vagy a tanuk igazolják. A tudomásul vételről igazolványt állít ki a politikai hatóság. Ezzel megjelenik az átlépni kívánó azon felekezet lelkészénél, (ad quem) melybe be akar lépni, ki öt két hónapnál rövidebb idő alatt fel nem veheti saját egyháza kebelébe.

Kiegészíti ezen rendelkezéseket az igazolási eljárás. Ennek akkor van helye, ha a kiskorú átlépni kívánó atyja, gyámja vagy az érdekelt egyházak lelkésze kétségbe vonja az átlépni kívánó testi és lelki érettségét vagy beszámíthatóságát vagy pedig azt állítják, hogy

az átlépni kívánó szabad elhatározásában csellel vagy erőszakkal megakadályoztatott. Az igazolási eljárást a kerületi főnök tartja meg a járási medzslisz azon tagjai meghallgatásával, kik az érdekelt két felekezethez tartoznak, és határoz a felett, meg voltak-e az átlépés törvényes feltételei vagy sem. Természetes, hogy utóbbi esetben a hatóság tudomásul vétele, ha már megtörtént, hatálytalanná válik és az átlépni kívánót más felekezetbe felvenni nem szabad.

A hatóság közreműködése kizárólag arra irányul, hogy az átlépni kívánó szabad elhatározását minden mellékes tekintet nélkül érvényre juttassa és a zaklatásoknak elejét vegye.

Érthető, hogy az orthodox és a katolikus felekezetek a kilépőkre nem sok ügyet vetnek. A mohammedánok azonban minden gerjedelmes leányzó, vagy ábrándos legény esetében szándékos térítést látnak, a mit teljesen méltányolhatunk annak a felekezetnek a felfogása szerint, mely az apostasiat hallálal bünteti. Midőn azonban ez érzékenységekkel oly túl-óvatosan, majdnem félénken vet számot a kormány, midőn mohammedán hitre térhet át 29 keresztyén, mire a balkáni felszabadult államokba példa nincs, az orosz birodalomban pedig lehetetlen, midőn majdnem röstelkedve idézzük a conversiok számát, az iszlámról, mint veszélyben forgó vallásról komolyan szólni nem lehet.

Túlkomolyan czáfolgattuk ezt a tételt, de tartoztunk vele. Hisz a mosztari mufti épen e vélelem elfogadtatására alapította nagy akczioját:

«Az iszlám vallási ügyek és az iszlám vakuf önigazgatásának szabályzatát», melyet a felségnek benyújtott.

E szabályzatnak az a lényege, hogy az országos kormány adja át egy külön «vakuf és oktatási (mearif) bizottságnak» a vakufalapokat, s az igazgatásba községi alapon bele akarja vonni a mohammedán elemet. A kiinduló pont elfogadhatatlan. Nincs bosnyák kormány, mely e vakufokat, melyeket az elzülléstől megmentett és most mohammedán tisztviselőkkel rendszeresen külön igazgatóságban kezeltet a mohammedán cultus érdekében, pure et simple kiadja a kezéből.

A szabályzat azonban tovább megy. Ellenőrizni kívánja a kormányt, hogy megtartják-e az iszlám törvényeit mindeütt (17. §.). Mint legfelsőbb forumot egy zsinatot tervez, mely korlátlanul intézkedik a vakuf és iskolai ügyekben, szóval kezeli a vagyont, a mint jónak látja s látszólag naivul hozzá teszi:

«Mindezen pontok érvényesen véghez vihetők, mihelyt a zsinat azokat elhatározta és semmiféle egyéb engedély kikérése nem szükséges.» Magyarán mondva ez annyit jelent, hogy kormány parancsolt meg a vakufbizottságnak, mely ez alapokat kezeli s azok felett határoz, hogy adja ki az alapítványokat, de beleszólásod ezentúl ne legyen.

Nem szólnak azokról a hatásköri zavarokról, melyeket e szabályzat egyes pontjai — ha életbe lépnek vala — okvetlen előidéznének. Érdekes, hogy 47–60. §-okban külön választmányt terveznek, mely mint valami egyházi konvent, vagy iszlám közjólleti bizottmány a 49. §. 10. p. szerint «felüggyel, hogy a kormány valamelyes rendelete — és pedig polgári ügy, mint katonai egyaránt — esetleg ne ütközzék össze az iszlám vallás elveivel», a 11. pontban pedig a Konstantinápolyban tanuló szoftáknak katonamentességét követeli. Viszont az 52. §. igénybe veszi a kormányhatalom segítségét, ha észre venné, hogy az «iszlám vagy a szertartások megrövidítettnek.» Bizonyos kötelező oktatási rendszert terveznek a 61–90. §-ban, bár az állam beleszólását itt is kizárják, átveszik ugyanazon elveket, melyeket a kormány az iszlám hitbéli iskolák érdekében megvalósított, nálunk meg panaszkodnak, hogy az iszlám oktatásügyet meghamisították. Minderre imperative az állam segélyét kötik ki.

Kikötik, hogy az állam fizesse ugyan az iszlám egyházi tisztviselőit, de a mufti fizetését kivéve, ezeket az illetményeket ne az illetők kapják kézhez, hanem «egyedül csak az alapnak adandók ki, a mely azt saját belátása szerint osztja ki az illetőknek» (92. §.). Nem tudjuk, hogy a ravaszságnak vagy az együgyűségnek a fáján termett-e ez a §.

A vakuf-alap Hercegovina iszlám vallású lakosságának önálló vallási hatósága — mely az összes vallási ügyeket a tartományi kormány megerősítése és általában minden befolyása nélkül kormányozza. (93. §.) E vallási állam alkotói azonban már a következő §-ban érzik, hogy «jelen szabályzat homályos cikkelyeinek a magyarázatára a zsinat illetékes.»

Az csak természetes, hogy a vakuf-alap ingatlanai adómentesek (95. §.) s hivatalos kezelésök portomentes. (96. §.) Hogy belső ügykezelési nyelvök a török-arab, s csak az ülések jegyzőkönyvei meg a hatósággal folyó levelezés legyen

szláv hazai, szép vonás tőlök, a kik nem tudnak törököül. (102. §.)

Számot vetnek azonban az államhatalommal is. A 103. §. gyöngéden megmondja, hogy a tartományi kormány elküldheti («izaslati može») a képviselőjét, a ki fölügyl a gyűlés szabályszerű menetére, de a tárgyalásba nem elegyedhetik. Megengedi a szabályzat, hogy a kormány bekövetelje az alap vagyonának a kezeléséről az évi jelentést — meggyőződés céljából, hogy minden a szabályzat értelmében történt (106. §.). Midőn azonban a kormány esetleges kíváncsiságának ezzel eleget tesz, mert arról nem szól, hogy föl is léphet ellene, a bizottság kiköti, hogy a kormány, ha kell, karhatalommal hajtsa végre a bizottság határozatait (107. §.). De mintha nem biznának ebben a parancsban, kikötik, hogy jussok legyen közvetlenül beadni panaszaikat s (molba i pritužba) kérelmeiket a hatóságoknak (108. §.).

Legeredetibb azonban és lélektanilag jellemző, hogy «Herczegovinában semmiféle hatóság vagy párt nem hozhat olyan határozatot, a mely ellenkeznék e szabályzattal». (109. §.)

Még ennyire statutum nem félt soha a maga gyöngeségétől.

Különös egy alapelv hogy e szabályzat értelmében (53. §.) a nem világos hittételek magyarázatára nézve s ha a szarajevói ulema-medzslisz mint központ között nézeteltérés forog fenn, a konstantinápolyi főmesihát dönt. Egyébként az egyházi tisztviselők kinevezését is magának vindikálja. Annyit azonban megenged a szarajevói központi medzslisznek, hogy a kinevezéseket 50 napon belül megerősítse. (110. §.) E szabványaival kedve szerint alakítgatja az iszlám szokását, törvényeit, nekik az is szabad. A záró 114. §-ban pedig, akár csak parlament diktálna, elrendelik, hogy a szabályzat szentesítése után minden «ellenkező» rendelet és intézkedés érvényét veszti. Az átmeneti intézkedések fogalmáig tehát még nem jutottak el.

Előadtuk hiven ez új mohammedán rész-állam statutumait. Szentesíthette-e ezeket bárminő államhatalom? Hiszen ha a mohammedánság autonomikus, a hitélet intensívebb ápolására irányzott törekvésének e statutumban bármi csekély elfogadható magja lenne, szóba állott volna velök kormány s minden illetékes tényező. Így azonban e statutum elfogadása,

csak a tárgyalás kiinduló pontjakép is, egyértelmű lett volna a souverainitás megtagadásával, szegénységi bizonyítvány egy 22 éves intentióiban becsületes múltrol.

Ezért nem fogadta el a legfelsőbb forum ezt a statutumot.

X.

A mosztári mufti kísérlete nem sikerült. Ha az elutasításba belenyugszik, otthon kudarczot vall, s tekintélye oda vész. Akciójának, a felfogás, életnézlet dolgában ugyan egyvívású, de helyi érdek és családi gyűlölködés következtében széthuzó herczegovinai társadalomban máris jelentkezett az ellenhatása. A nevesinjei mohammedánok tiltakoztak a mosztáriak ellen s petitionáltak. Erre Dzsabics azzal felelt, hogy a mosztári olvasó-egyletben állandó szervezetet adott annak a bizottságnak, mely azt a tárgyaltuk szabályzatot megalkotta, s mintegy permanentiában tartotta. Így nem lehet élni, mondák. Felbízattak minket (ki?) s íme cserbe hagytak. Vallásunkat elveszik. Felhoztak régi dolgokat, tizenöt esztendő mulva fölemlegettek egy temetőt, melyért annak idejében elfogadták a kárpótlást. Tőkét kovácsoltak minden arczulütésből, melyet valaha mohammedán kapott korcsmázás közben. A hangulat újból «lelkes»-re vált, a hogy nálunk mondanák. A kormány erre feloszlatta a mohammedán olvasó-egyletet, miután az agitáció onnan indult ki. Itt követte el a hibát, hogy csak későn lépett közbe. Ismert tünet, hogy az ellenzéki vezér prestige akkor növekszik, mikor nem enged a hatalomnak s megtudja mutatni a tömegnek: *impavidum ferient ruinæ*, de bizton tudja, hogy azért a világ nem omlik össze.

Azonban a 12 conventi tag közül többen békére hajlottak s meg akartak egyezni a hatósággal. Ezt a békeáramlatot erőlyesen elnyomta a mufti s leszavaztatta a «gyávákat». Erre betelt a mérték s ez év április havában — nagy későn — letették a muftit s helyébe Hadzsi Abdullah Rigyanovicsot nevezték ki.

A letett mufti azonban nem vesztette el a pártját, sőt tekintélye épen ezáltal gyarapodott. Bár épen nem mondható Don Quijoténak, de emberei Sanchók, a kik addig, míg érzik, hogy pártja van, követik vakon. Nem is kellett hozzá nagy

ügyesség, Dzsabics helyzete hozta magával, hogy eddigi helyi álláspontjából kilépett. Kereste az érintkező pontokat a bosnyák, jelesül a travniki elégedetlenekkel. Ezek között, s egybeült is elszórva az országban már akad elég «félig európaizált» elem, kik ügyes szemlélők s ismerik a szomszédos viszonyokat. Jó számítás volt tehát újból feleleveníteni a Bécsben már visszautasított statutumot Budapesten s ezzel kapcsolatban appellálni a magyar rokonszenvre.

A bosnyák mohammedánok magyar rokonszenvét nem óhajtjuk fejtegetni. Szeretnők, ha úgy volna. Csak egy bizonyos, hogy a mohammedán bosnyákok a magok módja szerint igen jó reálpolitikusok s első sorban, rosszul mondjuk — kizárólag kiki csak a maga személyével rokonszenvez. Azonban Dzsabics ügyesen felhasználta az alkalmat, s noha semmiféle magyar közjogi vonzalom nem vezeti, minálunk hozta napirendre a bosnyák mohammedán kérdést. Minthogy magában az országban nem lehet meetingeket tartani, megpróbálta hangulatot kelteni az országon kívül. Igen természetes, hogy nálunk, a hol a politikai szabadság eszméje az 1848 óta kialakult gyakorlat szerint vert gyökeret, a népgyűlések megtagadásában jogsérelmet láttak. Csak két körülményről feledkeztek meg. Egyfelől nem vették figyelembe, hogy a mohammedán elem mellett, még két, és pedig többségben lévő keresztyén elem is van. Ha ily népgyűlések felekezetenként tartatnának, az a kormány veszélyeztetné a közbékét, mely ezeket meg nem tiltaná.

Másfelől nem vették tekintetbe, hogy a bosnyák mohammedán elemben két áramlat küzd egymással: a Dzsabics vezette többség, melynek egyénileg s valláspolitikailag az az érdeke, hogy az egyház-alapítványokat korlátlanul kezelje s a modern autonomikus jelszó alatt mégis csak a régi bort méri, a másik, mely kisebbségben van, az a párt, melynek Dzsabics nem kell s a kormány-ellenőrzést nem veti el. E két párt-árnyalat közül a Dzsabicsé volt a tevékenyebb s ügyesen felhasználta a vallási üldöztetés vádját, melyben a vezetők magok sem hittek, s a népet ezzel igyekezik vala pártjára vonni. Számítások is jó volt, mert kifelé a szabadság áldozatainak tűntették föl magokat. Bizonyos fokú naivitás kívántatik ugyan a magyar államot fentartó magyar közvéleménytől azt várni, hogy azon irányzattal rokonszenvezzon, melynek centrifuga-

lis a célja, s melyet minden elem pártol, mely a magyar koronának sajnos épen a keleten nem nagyon regardirozott egységét nem szívesen nézi. A kelet népét sajnos épen a keleten nem szeretik. A vallási és politikai üldöztetésnek a vádját — mely legföljebb néhány túlbuzgó tisztviselő kevésbé tapintatos, de érthető ténykedésére hivatkozhatik — concrete kellett föltüntetni. S íme felhangzott épen minálunk az a vád, hogy az üldözött mohammedánok tömegesen kivándorolnak az országból az üldöztetés miatt. Fölhangzott minálunk, a hol csak a múlt hóban 8000-nél több kivándorlás céljából kiállított útlevelet constatáltak hivatalosan.

Nem kívánjuk a bosnyák kivándorlás ügyét párhuzamosan a magyar kivándorlással enyhébb színben tüntetni fel. Megtette azt a magyar kivándorlás okait illetőleg már e folyóirat hasábjain Hegedűs Lóránt, kifejtván az amerikai kivándorlás lényegét tüzetesen, a hazafi szívével. Minek fölemlgetni a modern nyomor képét. Szinte könnyet sajtol az ember szeméből, mikor az a kiéhezett olasz munkás hajóra száll Genuában s utolsó szava szülőföldjéhez: *porca Italia*. Ezek a nyugoti nyomorúságnak a tünetei; a mi magyarországi kivándorlásunk meg tán még szomorúbb, mert már-már kikezdi a nemzet tüdejét.

A bosnyák mohammedánok kivándorlásának a lényegét szabatosan csak akkor érthetjük, ha azt, mint a török birodalom elnállási folyamatának egyik tünetét fogjuk fel. Abban az arányban, a mint a nagy török birodalom beljebb szorult, az elveszett terület mohammedánsága visszavándorolt a khalifa fenhatósága alá, vagy ha áttért elemek voltak, mint a görög mohammedánok, ott hagyták szülőföldjüket a hol többé nem lehettek urak. A török birodalom már a passzaroviczi béke után bizonyos néprajzásnak a képét tünteti föl. A Magyarországból kiszorult törökség részint az Aldunához, részint Boszniába, Albániába szorult. Az orosz hódítás a besszarábiai és krimi tatárokat készítette kivándorlásra, 1864-ben 70,000 családot telepítettek a Kaukazusból a Dunai tartományokba. 1878 után azután tömegesen indul meg a Kis-Ázsiába való visszavándorlás a bulgárrá és szerbbé, valamint göröggé lett területekből.

Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a törökség az egyes területek elvesztése által államilag meggyöngült, de a

mohammedánság természetes visszatörölődése magát a török fajt csak erősítette, megérthetjük, hogy a mohammedánok Törökországba reemigrációja a török fajnak ösztönszerű érdeke. Meg is érteti velünk azt a körülményt, hogy a török faj annyi vérvesztés mellett is katonailag megállott a jelen ideig. Ez fennállásának a titka is. Az utolsó görög-török háborúban fényesen bevált a régi oszmán katonai erény, de a porta elvesztette Krétát. Állami souverainitása csak addig terjed, a meddig a többi engedi, expansiv ereje nincs, de a török faj nem halt meg s nem akar meghalni. Ez a különbség a modern Törökország s a régi Byzáncz között, melynek — hogy ne ismételjünk — a hadi, állami fentartó eleme ment tönkre.

A mohammedán nagy erkölcsi kapcsolaton kívül a porta a kivándorlásokat, bármilyen sok zavart idéz is elő, szívesen látja. Nem csinál belőle rendszert, de esetről-esetre el az alkalommal, hogy elvesztett politikai prestige ekkép, ha nem is visszanyerje, de legalább létét éreztesse. Gyakran kénytelenségből teszi, hogy menedéket adjon a sok kivándorlónak, mint tette az öreg Obrenovics Milos idejében 1830–1839-ig. A felszigetnek különben is egyik jellemvonása, hogy népelemei, noha egy ezredéven túl lakják országos kereteiket, hamar s könnyen vándorolnak. Nem tekintve a régi vándorlásokat, csak a magyarországi szerb nagy bevándorlást említjük 1690—1718. A XIX. században is egy kötetet töltene be azoknak a néprajzásoknak a leírása, melyek Bulgáriában s Macedóniában, O-Szerbiában végbementek. A bulgárok, ha az oroszok vissza nem tartják őket, többször ki akartak vándorolni s 1878 előtt Oroszország volt a balkáni orthodoxoknak nemcsak politikai, de anyagi Amerikájuk, a hol földet, új életet reméltek.

A balkáni népességben meg van a könnyen mozgás tehetsége általán s így érthető, hogy a mohammedán bosnyák 1878 után csak természeti ösztönét követte, midőn megszűnt a szultán urasága, hogy a kivándorlást mintegy folyó-mányának tartotta. 1878-ig a keresztyének menekültek, most rajtok a sor. Nem csoda tehát, hogy az első években az új állapotok, a félelem többeket kivándorlásra bírtak. 1883-ig erről nem vezettek statisztikát. 1883-tól kezdve mind máig pontos följegyzések alapján kimutatható az egyes felekezetek szerint való kivándorlás. Ez adatok a következő táblázatban vannak összeállítva.

Évben	Kivándoroltak				
	Mohamme- dánok	Görög keletiek	Katholikusok	Izraeliták	Összesen
1883	1447	18	—	7	1472
1884	1855	14	—	7	1876
1885	2461	100	—	—	2561
1886	792	44	—	2	538
1887	753	37	—	—	790
1888	1364	16	—	2	1382
1889	563	112	—	5	680
1890	698	75	—	3	776
1891	1902	13	—	4	1919
1892	1155	31	8	1	1195
1893	720	2	—	5	727
1894	270	6	—	—	276
1895	499	5	—	—	504
1896	320	12	—	1	333
1897	319	9	—	—	328
1898	454	21	—	1	476
1899	1112	53	8	—	1173
Összesen	16692	568	16	38	17306

A táblázatban kimutatott adatok szerint tizenhét év alatt 1883—1899. végéig kivándorolt összesen 17,306 lélek, ezek között 16,692 mohammedán, kerek számban a kivándorlók 95%-a. Tizenhét évi átlagot véve, egy évre esik 1019 lélek. Ámde e szám is megváltozik, a mennyiben 1886—1900-ig 1274 egyén vándorolt vissza s telepedett meg újra Boszniában, ezek között 633 volt a mohammedán.

Jellemző azonban, — hogy a kivándorlás nem mutat állandó növekedést, legnagyobb 1885-ben 2461, azután csökken, majd 1888-ban fölszaporodik 1364, 1891-től kezdve azonban, a mikor 1902 vándoroltak ki, 1897-ig lecsökken 319-ig, de 1899-ben már 1112-ig ér. Gazdasági okok, külső körülmények okozták eleddig a bosnyák kivándorlást. Mert ha a mohammedánságot vallásban üldözték volna, lehetetlenség számba menne, hogy tíz éven át kivándorlásuk majdnem a minimumra száll alá. Ebből nem óhajtunk mi himet varrni a belállapotokra. Csak annyi jelentőséget tulajdonítunk a statisztikai kimutatásnak, a mire csakugyan bizonyosságul szolgál: hogy a bosnyák mohammedán kivándorlás mértéke eladdig alatta marad azoknak az arányoknak, melyeket a többi balkáni török emigrációnál tapasztalunk. Dobrudzsában 1878-ban még 200,000 mohammedán volt, ma van 45,000, tehát 75% több vándorolt ki. Bulgáriában nem vezettek statistikát a ki-

vándorlásról, 1880—1886-ig folyton emelkedett a kivándorlók számuk, 1898-ig csökkent, azóta nagy kivándorlási mozgalom észlelhető. Ha nem is hihető, hogy 200,000 vándorolt ki Bulgáriából máig, de mondhatjuk, hogy 100,000-t mindenestre megközelít az emigránsok száma. Thessaliában a görög kormány pártolja a kivándorlást, Krétában nincs rá mód, hogy a mohammedán elem megmaradjon. Az összes mohammedán lakta deturkizált területeken tehát csak Boszniában maradt meg eleddig nyugton az iszlám vallású lakosság.

Fölhozták okul, hogy a bosnyák mohammedán csak Boszniában érzi jól magát s nem szívesen vándorol ki, mert nem is tud megszokni Ázsiában s így kivándorlásuk oka csak nagy erkölcsi kényszerre vezetendő vissza.

Ezt az erkölcsi kényszert eleddig nem alkalmazta rájuk a kormány. Nyíltan megvallott kormányzati czélja a bosnyák közigazgatásnak, hogy a kivándorlást megakadályozza. Csak azt tette, a mit minden kormány megkísértett a kivándorlással szemben. Mondhatni dajkálták a falusi lakosságot s a szabad parasztságot, csakhogy megmaradjon. A kivándorlásra izgató ügynököket elfogták s a visszavándorlók csapatainak már a megjelenése is józanítólag hatott. A Dzsábics-féle mozgalom azonban egyfelől az elnyomatást rója föl, másfelől elterjeszteti a nép közt a legfurcsább híreket.

Képzeld el az olvasó, hogy jön egy ily kivándorlást hirdető ágens s úgy a suba mellől oda mondja a szegény mohammedánnak: hallod-e, a khalifa (a szultán) neked nagy csiftliket ad, ott te lesz az úr, nem látsz svábot és gyaurt, mit kiulódól, mire Ázsiába (Angorát emlegetik) érsz, annyi pénzt adsz, a mennyi kell (a szultán állítólag félmillió koronát szánt e czélra). Csak ennyit mondjon (de füllent még egyebet is), s napok multán már uradalom lesz a telekből. A nép ideges lesz, elfeled mindent s rohanni akar. Hogy a nép koldusbotra kerül, mit törődik azzal a szent mufti. Affelől úgy is biztos lehet, hogy a nép a kormányt fogja mindenért okolni, a mely «visszatartja azt a sok millió forintnyi vakufot». A mosztári igazhitűek pedig utalnak a kivándorlásra s elmondják: ime, a vallásüldözés miatt nem maradhattak meg őseik földjén. Ezek a szálak értetik meg a kivándorlást, mely a vázoltuk politikai irritatio következtében egy-két évig okvetlenül sokkal nagyobb mérvet fog ölteni, mint eddig.

Mint minden céljaiban egyfelől utopistikus, másfelől a saját érdeke ellen irányuló mozgalom, ez a mohammedán párthullámozás is elérkezik majd nyugvó pontjához. Ebben a formában célzt nem érhet, mert nincs igaza. Megpróbáltuk pragmatikailag vázolni keletkezését, kifejtettük okait s megkisértjük röviden a jövő fejlődést illetőleg fölállítani a prognosztikont.

* * *

Nézetünk a tárgy ismerete s tények alapján, hogy a mai bosnyák kormány a mohammedánságot politikai súlyának, történelmi fejlődésének megfelelőleg conserválni, vallásában megtartani, fejleszteni s az ország keretén belől vagyonában megerősíteni s a kivándorlástól visszatartani igyekezett. Nem is tett ezzel egyebet, mint a mire monarchiánk balkáni politikájánál fogva köteles volt. Csakhogy előbb az államiság s a rend oly fogalmait, mint a jog- és vallásegyenlőséget igyekezett meggyökereztetni. Beültetett egy parlag területet. Ismerte a talajt, de a beültetés gyomlálással jár. Itt-ott a mag nem kelt ki, de általán sikerült a dolga.

Politikája nem lehetett más, mint előkészíteni a talajt, hogy Bosznia a monarchia keretében majdan a bosnyákoké legyen, értvén ezalatt mohammedánt, szerbet és katholikust egyaránt. A mostani mohammedán áramlatnak az a tanúsága, hogy mennyiben érkezett el az ideje annak, hogy a nép rétegei nem vallási szempontból, de érdeköknek megfelelő módon, résztvegyenek a közügyekben, mennyiben szorúlnak reformra azok az egyes culturalis intézkedések, a miket megprotestálnak. Hogy nem úgy kell annak megoldatni s nem azokkal, a kik ily módon megpendítették, világos a higgadt szemlélő előtt. A kormány nem ingathatja meg a jogrend alapját azzal, hogy a külön mohammedán felekezetiség államközi keretté alakuljon. Mert a mint kimutattuk, ez a mohammedán párt csak folytatja a múltban minden államalakulás ellen folytatott küzdelmét. Ez az a párt, melynek nem kellett, a míg volt, a saját bánja, ez a bogumil párt, melynek nem kellett a magyar, ez a mohammedán bég párt, melynek nem kellett az oszmán s melynek nem kellünk mi, de nem kell nekik — bármint szövetkezzenek is az egyes kerületek — Bosznia sem, hanem kell a magok Herzegovinája, a hol csak ők parancsolnak. Ez a párt, azaz inkább vallási érdekszövetkezet pedig egészséges.

irányzatot nem initiálhat. A mi a mohammedán elemnek kell, azt megteszi a kormány s ha a nehezebb részét elvégezte, elvégzi majd ezt is. Mert, hogy ismeri és szereti a népet, bizonyos. Nem a nép ellenére, de érette dolgozik.

Nem fojthatjuk el azonban aggodalmunkat egy fontos körülményt illetőleg. Nem tudjuk, vajon mégis nem üz-e délibábos politikát ez a kormányzat a mohammedanizmus fejlődésébe vetett túlságos bizodalmaival?

Az európai fejlődés áthatja a mohammedanizmust. Érti azt a mohammedánuság is. A jóslás nem kenyerünk, de azt világosan látjuk, hogy a Balkánon megszűnt az oszmán állami erő, s csak az európai súlyegyen ösztöne tartja meg még, azaz a nagyhatalmak féltékenysége. Az is szembetűnő, hogy a mohammedán elem eleddig sehol sem illeszkedett belé az új rendszerbe. Ott a hol magára hagyták, elszáradt, a hol reformálni próbálták, mint magában Konstantinápolyban, a reform nem vált be. Most a maga elveinek megfelelőleg protegálták Boszniában, szeretettel dédelgették. Ne feledjük azonban, hogy Bosznia kétharmada keresztyén. Igen nagy kérdés, hogy a legtudósabb mohammedán államférfiú megmentheti-e ezt az elemet s nem áll-e be a várható gazdasági alakulások folyamán itt is: a hanyatlás? Nem Sisyphus munkáját végzik-e Szarajevóban. Eddig még nincs ok az aggodalomra. Még mindig a bég a nagybirtokos, övé a politikai súly. De hogy a távolabbi jövőben mikép alakulnak a viszonyok, ha majd náloknál ügyesebb elemek kapartatják ki velők a gesztenyét, féltő, hogy mindez nem válik a mohammedánok javára. Ezért kívánunk mi a mai kormányzatnak sikert mohammedán-conserváló politikájához.

S ez a politika világos. Csak úgy lesz bonyolulttá, ha magunk mesterségesen bonyolítjuk össze.

Nagyon igaza volt Salamon Ferenczünknek, mikor 1878-ban azt írta:

«Itthon akkor fog legkevesebb fejfájást okozni a bosnyák kérdés, ha szükségait és állapotját tartjuk szem előtt.»

A bosnyák kérdésnek pedig most csak egyre van szüksége: tárgyilagos megítélésre.

n. m.